TÜRK MİTOLOJİSİ

Oğuzların - Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi

PERTEV NAİLİ BORATAV

BilgeSu

TÜRK MİTOLOJİSİ
PERTEV NAİLİ BORATAV
BilgeSu

Türk Mitolojisi

Pertev N. Boratav

Çeviri
Recep Özbay

ISBN 978–9944–795-41-8

1.Baskı, 2012 (2000 adet)

Ataç 2 Sokak 65/1
Kızılay-Ankara
Tel : 312. 425 93 76
Faks : 312. 425 93 77
e-mail: bilgesu@bilgesuyayincilik.com.tr

Kapak
Ali İmren

Dizgi
Turgut Kaya

Baskı
Özkan Matbaacılık
Tel: 312 395 48 91

TÜRK MİTOLOJİSİ

OĞUZLARIN - ANADOLU, AZERBAYCAN ve TÜRKMENİSTAN TÜRKLERİNİN MİTOLOJİSİ

Pertev N. Boratav

Çeviri
Recep Özbay

BilgeSu

Ankara 2012

İÇİNDEKİLER

A. GİRİŞ

Türkmenistan, Azerbaycan ve bugünkü Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlar, 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Göktürk İmparatorluğu altında güçlü bir boy birliği oluşturdular. Oğuzlar, bugünkü Moğolistan'ın kuzey bölgelerinde, Yukarı Yenisey ile daha güneyde Tule nehrinin kıyılarında yaşıyorlardı. Orhun Yazıtlarında onlarm sık sık Göktürklere karşı ayaklanmalarından bahsedilir. Göktürk hâkimiyetinin 743 yılında yıkılışından sonra, hükümdarlarma karşı sürdürdükleri savaşlarla iyice zayıflayan Oğuzlar, daha sonra Uygurların yönetimi altına girdiler. Kırgız ve Çinlilerin saldırılarıyla son bulan Uygur hâkimiyeti 843 yılına kadar sürdü.

10. yüzyılın ilk yarısında doğudan gelen ve muhtemelen Göktürk İmparatorluğu'nun batıya doğru genişlediği dönemde Oğuzlar, batıda Hazar Denizi kıyıları ile Amu Derya (antik Oxus) kıyısındaki Gürgenc civarında, doğuda Farab'a kadar Karacuk-Dağı civarında ve Sirdarya nehrinin (antik Jaxartes) orta bölümleri ile Aral Gölü steplerinde yaşıyorlardı. Boylardan oluşan ve en üst yöneticisinin epik metinlerde "Hanların Hanı" diye adlandırıldığı Yabgu'nun idaresinde egemen bir devlet yapısı oluşturdular. Ana ve kışlık ikametgâhları olan Yengikent (Farsça: Ğand), denize döküldüğü yerden iki gün uzaklıktaki Siri Derya nehrinin sol kıyısı yakınlarındaydı. 10. yüzyılın ilk yarısından itibaren Müslüman olmaya başladılar. Yabgu'ların Oğuz İmparatorluğu, Kıpçak ve Peçeneklerin saldırıları ve iç savaşlar sonucunda muhtemelen 11.yüzyıl henüz başlamadan yıkıldı. Bunun üzerine, büyüklü küçüklü gruplar oluşturarak, yeni topraklar ele geçirmek üzere güneybatıya doğru dağıldılar: Harezm, Horasan, Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye'ye... Anadolu ve İran'da bir imparatorluk kuran Selçuklularda, onları izleyen beyliklerde, Osmanlılarda, Karakoyunlular ve Akkoyunlularda ise, kökleri Oğuz boylarına dayanan hanedanlar söz konusudur. En doğuda Amu Derya ile Hazar Denizi arasında kalan boylar, bugünkü Türkmenistan'ın halkını oluştur-

dular. Oğuzların İslam dinine geçişini ifade eden "Türkmenler" tanımlaması ise, Anadolu'da Oğuzlar gibi aynı soydan gelen ve atalarının göçebe yaşam biçimi ile sosyal yaşam düzenini, bunun yanı sıra yerleşik düzene geçtikten sonra da Oğuzların diğer kültürel mirasını koruyan etnik gruplar tarafından bugüne kadar korunmaktadır.

B. TÜRK MİTOLOJİSİ

Önünüzdeki sayfalar eski Türklerin İslam öncesi ve Türkiye dışındaki ülkelerde Türkçe konuşan halkların mitolojileri hakkında açıklayıcı bilgiler içermektedir (→Roux, Eski Türk Mitolojisi). Bin yıl önce tek tanrılı bir din olan İslam'a katılan ve bu nedenle de pagan dönemindeki gelenekleriyle resmi olarak bağını koparan bir halkın mitolojisi hakkında konuşmak oldukça zordur. Ancak, İslam dininin bizzat kendisi de ortaya çıkışından önce var olan bir mitolojinin -veya mitolojilerin- mirasına başvurmuştur. Türkler de yeni vatanları olan Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'ya yerleşmeden ve İslam dinine geçmeden önce, Budizm, Maniheizm, Mazdaizm, Nestoryan Hristiyanlığı gibi dinlerin biçimlendirdiği kültürlerin etkisi altındaydı. En son olarak da yeni vatanlarında, çeşitli etnik ve dinsel kökenli pagan uygarlıkların mirasını üstlenen Hristiyan bir toplumla yüzyıllar boyunca düzenli ilişki içindeydiler.

İkinci yararlı bir saptama da, "Türk/Türkçe" (Almanca: türkisch) kavramının sözcüğünün çift anlamlı kullanımıyla ilgilidir. Bu sözcüğün bugün hem bir ulusu, hem de bu ulusun büyük çoğunluğu tarafından konuşulan ana dili tanımladığı unutulmamalıdır. Etnik kökenleriyle Türk ve halkının da ana dili "Türkçe" olan bu topluluğun bugün "Türkiye" diye adlandırılan ülkeyi fethetmesine rağmen, "Türk Kültürü", tartışmasız en önemli öğesi olmakla birlikte, ulusal kültürün sadece bir bileşenidir. İşte bu nedenledir ki, diğer kültürel süreçlerde olduğu gibi, Türk-Anadolu mitolojisinde de çok farklı kökenlere dayanan kapsamlı bileşenlerin karışımı söz konusudur: Altay mirası, Anadolu uygarlıklarının pagan döneme dayanan temelleri, Ortodoks ve Heterodoks İslami geleneğin ve Hristiyanlığın dikkate değer katkısı ile nihayet evrensel konular içeren ve her yerde rahatlıkla rastlanan masal, destan ve efsanelerin güç belirlenebilecek etkisi.

Bütün bunlara ayrıca "modern" geleneklerin tümü eklenmelidir: arkaik modellere göre biçimlenmiş, sözlü aktarımın gör-

kemli repertuarını zenginleştiren ve belli bir süre daha da geliştirecek olan yeni yaratılmış efsane ve destanlar. Sonunda, "hakiki olmayan bir mitoloji" özgün halk geleneğinin üstünü örtmeye başlar; yapay bir biçimde veya sadece yazınsal eserlerin yayılması ve basın, radyo ve televizyonun geleneksel etkisiyle gelişir. Kaynakları ne olursa olsun; bu yapay kültürleşme süreci, geleneklere bağlı çevreler tarafından bilinçsizce asimile edilen ve doğal olmayan bu aşılama, Anadolu mitolojisi üzerine yapılacak araştırmaları yanıltma ve sahteleştirme tehlikesini beraberinde getirmektedirler. Ancak, araştırılması yeterince güç olan bu alan, karşılaştırmalı mitoloji çalışmaları için çok şey ifade etmektedir.

Türk Mitolojisinin özelliğini belirleme görevinin ne denli güç olduğunu görebilmek için, bu kısa giriş düşünceleri bile yeterlidir. Bibliyografyadan da anlaşılacağı gibi, Türk-Altay Mitolojisi hakkındaki çalışmalar nadir ve yetersizdir. Kısıtlı Oğuzlar ve Anadolu alanında, dergilerde yayınlanmış ancak batılı okuyuculara zor ulaşan kahramanlık şiirleri ile ilgili çok az sayıda çalışma, efsaneler, inanç düşünceleri ile yorumlarını içeren özet konuşmalar dışında neredeyse hiçbir şey yoktur.

Önünüzdeki çalışma; ister yaşayan, isterse eski zamanlardan beri yazılı kaynaklarda saklı kalan gelenekler olsun, geniş anlamda, Türkiye'deki Türklerin geleneklerine dayanan ve mitolojiyle yakın veya uzak ilgisi olan konuların kaydını tutmaktan memnunluk duymaktadır. Sunumumuz bir taraftan tarihsel olarak Oğuzların geçmişine, diğer taraftan da İslami mirasa dayanmaktadır. Eş zamanlı bakış açısıyla, etnik olarak Türk-Altay mirası olmayan ögeleri de konu dışında bırakmak istemedik. Bu anlamda bakış açımız, bugünkü Türkiye'nin farklı kökenli kültürel gerçeklerini kapsamayı amaçlamıştır.

(Yayıncının notu: İsimlerin okunuşlarındaki bütünlüğün sağlanmasını Dr. Winfried Riesterer (Münih) üstlenmiştir. Bunun yanı sıra; tarihçe, harita ve resimlerin seçimi için de kendisine teşekkür ederiz.)

C. KAYNAKLAR VE BİBLİOGRAFYA

AaTh: Anti Aarne ve Stith Thompson, The types of the folk-tale [Halk Masallarının Tipleri], Helsinki 1964.

Abu-Bakr Ibn-Abdallah ad-Dawadari: Abu-Bakr Ibn-Abdallah ad-Dawadari:durar at-tigan wa-gurar tawarih az-zaman.'Süleymaniye Medresesi el yazması, İstanbul, arka plan: İbrahim Paşa No.913.

Abu-Bakr Ibn-Abdallah ad-Dawadari VII: Abu-Bakr Ibn-Abdallah ad-Dawadari: Kanz ad-durar wa-gami al-gurar, Cilt 7, yayınlayan 'Abd-al-Fattah 'Asur, Kahire 1972.

Abu-Bakr Tıhrani: Abu-Bakr Tıhrani, Kitab-ı Diyarbakriya, Cilt 1, yayınlayan Necati Lugal ve Faruk Sümer, Ankara 1962.

Abu'l Gazi: Abu'l Gazi Bahadur Han: Şecere-i Terakkime [Türkmenlerin Soykütüğü], yayınlayan Andrej N. Kononov, Moskova 1958.

Acıpayamlı 1961: Orhan Acıpayamlı, Türkiye'de doğumla ilgili adet ve inanmalar. Erzurum 1961.

Araz 1958: Nezihe Araz, Anadolu evliyaları, İstanbul 1958.

Arsunar 1962: Ferruh Arsunar, Gaziantep folkloru, İstanbul 1962.

Arsunar 1963: Köroğlu, yayınlayan Ferruh Arsunar, Ankara 1963.

Atsız 1961; Osman, Tevarih-i cedid-i mir'at-ı cihan, yayınlayan **Atsız**, İstanbul 1961.

Aytekin 1958: Buyruk, derleyen Sefer Aytekin, Ankara 1958.

Bayatlı 1948: Osman Bayatlı, Bergama'da efsaneler, adetler. İstanbul 1941.

Bazin 1971: Louis Bazin, Les noms turcs l'aigle [Türk Kartal Adları]. "Turcia" [Türkiye], III, 1971, s.128-32.

Benveniste 1960: Emile Benveniste, Le Dieu Ohrmazd et le demon Albastı [Ormazd Tanrısı ve Albastı Cini]. "Journal Asiatique" [Asya dergisi], CCXLIII, 1960, s.65-74.

Bittel 1961: Kurt Bittel, Kunst und Kultur der Hethiter [Hititle-

rin Sanatı ve Kültürü], Berlin 1961.

Boratav 1931: Pertev Naili (Boratav), Köroğlu destanı. İstanbul 1931.

Boratav 1948: P.N.Boratav, Les recits populaires turcs (hikâye) et les "Mille et une nuits" [Türk Halk Öyküleri ve Binbir Gece]. "Oriens" [Doğu], 1, 148, s.63-73.

Boratav 1951: P.N.Boratav, Notes sur Azrail dans le folklore turc [Türk Folklorunda Azrail Üzerine Notlar]. "Oriens" [Doğu], IV, 1951, s.58-79.

Boratav 1954: P.N.Boratav, Un mythe turc sur l'origine du premier homme d'apres Abu Bakr b. Abd-Allah [Abu Bakr b. Abd-Allah'e göre İlk insanın kökeni hakkında bir Türk destanı]. "Proceedings of the International Congress of Orientalists" [Uluslararası Oryantalistler Kongresi Tutanakları], Cambridge ve Londra 1954, s.198 ve sonrası.

Boratav 1955: P.N.Boratav, Contes turcs [Türk Masalları]. Paris 1955.

Boratav 1958: P.N.Boratav, Dede Korkut hikâyelerindeki tarihi olaylar ve kitabın te'lif tarihi. "Türkiyat Mecmuası", XIII, 1958, s.31-62.

Boratav 1959: P.N.Boratav, Vestiges oghouz dans la tradition Bektaşi [Bektaşi Geleneğinde Oğuz Kalıntıları]. "Atken des XXIV. Internationalen Orientalisten-Kongresses München" [24.Uluslararası Orientalistler Kongresi Bildirileri], Wiesbaden 1959, s.382-85.

Boratav 1965: P.N.Boratav, Folklore et litterature populaire turcs [Türk Folkloru ve Halk Edebiyatı]. "L'annuaire 1965-1966 de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes [Yüksek öğrenim Pratik Okulu 1966-1966 yıllığı], IV. Section [Bölüm IV], Paris 1965.

Boratav 1967: P.N.Boratav, Folklore et litterature populaire turcs. "L'annuaire 1965-1966 de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes, [Yüksek öğrenim Pratik Okulu 1966-1966 yıllığı], IV. Section, [Bölüm IV], Paris 1966-1967, Paris 1967.

Boratav 1968: P.N.Boratav, L'epopee d' Er Töshtük et le conte populaire [Er Töştük Destanı ve Halk Öyküleri]. "Volksepen der uralischen und altaischen Völker [Ural ve Altay Halklarının Halk Destanları]. Vorträge des Hamburger Symposions vom 16.-17.Dez., 1965" [16/17 Aralık 1965 Hamburg Sempozyumunun Bildirileri], Wiesbaden 1968, s.81.

Boratav 1969: P.N.Boratav, Le conte et la narration epico-romanesque [Öykü ve Epik-roman Betimlemesi]. "Turcica" I, 1969, s.95-122.

Boratav 1973 (1): P.N.Boratav, Türk halk edebiyatı, İstanbul 1973 (1969).

Boratav 1973 (2): P.N.Boratav, Türk folkloru, İstanbul 1973.

Boratav 1982:P.N.Boratav, Folklor ve edebiyat, Cilt 1, İstanbul 1982.

Djinn, El (2): P.N.Boratav, Djinn. [Cinler] "Encyclopedie de Islam" [İslam Ansiklopedisi], Nouvelle edition.

DS: Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü. A-G, 6.cilt, Ankara 1963-1972.

El (2): The Encyclopedia of Islam [İslam Ansiklopodisi], New edition [Yeni basım], Leiden 1960 ve sonrası.

Erdem 1942: Halil Kadri erdem, Kütahya efsaneleri, I; Kütahya kalesi kuruluş efsanesi. "Ülkü", N.S. III, 1942, No. 29.

Erhat 1972: Azra Erhat, Mitoloji sözlüğü, İstanbul 1972.

Er-Töştük: Aventures merveilleuses sos terre et ailleurs de Er-Töshtük, le geant des steppes; epopeee du cycle de Manas [Er Töştük'ün Toprak altında ve başka yerlerdeki muhteşem maceraları, Bozkırların devi, Manas kronolojisinin destanı]. Fransızcadan çeviren P.N.Boratav, Paris 1965.

Eyüboğlu 1961: İsmet Zeki Eyüboğlu, Tıpta yenilikler 6, 1961, s. 75-80. FFC No. 152: P.N.Boratav, Les histoires d'ours en Anatolie [Anadolu'daki Ayı Hikâyeleri]. "FF Communications", No. 152", Helsinki 1955.

Frazer 1931: James G. Frazer, Mythes sur l'origine u feu [Ateşin kökeni üzerine destanlar], Paris 1931.

Georgeakis 1894: G.Georgeakis, Le folk-lore de Lesbos, par G.

Georgeakis et Leon Pineau [Midilli (Lesbos) Folkloru], Paris 1894.

Gökyay 1938: Dede Korkut, yayınlayan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1938.

Gökyay 1973: Dedem Korkudun kitabı, yayınlayan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1973.

Gölpınarlı ve **Boratav** 1943: Abdülbaki Gölpınarlı et P. N. Boratav, Pir Sultan Abdal, Ankara 1943.

Gölpınarlı 1958: Abdülbaki Gölpınarlı, Menakıb-i Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli, İstanbul 1958.

Gölpınarlı 1969: Abdülbaki Gölpınarlı, Türkiye'de mezhepler ve tarikatlar, İstanbul 1969.

Haarmann 1971: Ulrich Haarmann, Die Chronik des Ibn ad-Dawadari [Ibn ad-Dawadari'nin Kroniği], Cilt 8, yaymlayan U.Haarmann, Kahire 1971. Giriş s. 1-18.

Hackmann 1904: Oskar Hackmann, Die Polyphemsage in der Volksüberlieferung [Halk Aktarımında Tepegöz estanı], Helsinki 1904.

HBH: Halk bilgisi haberleri, İstanbul 1929-1942.

Hein 1958: Das Buch des Dede Korkut [Dede Korkut Kitabı], çeviren Joachim Hein, Zürih 1958.

İA: İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1940-1986.

İnan 1954: Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1954.

Johansen 1959: Ulla Johansen. Die Alpfra. "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" ["Die Alpfra", Alman Doğu Toplumu Dergisi], CIX 1959.

Kaşgârlı: Kaşgârlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, yayınlayan: Besim Atalay. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kırzıoğlu 1949: Fahrettin M. Kırzıoğlu, Bayatlı Mahmud oğlu Hasan. Cam-ı Cem-ayın. "Osmanlı tarihleri, I", İstanbul 1949, s. 370-404.

Kırzıoğlu 1952: Fahrettin M. Kırzıoğlu, Dede Korkut Oğuznameleri, 1.kitap, İstanbul 1952.

Kırzıoğlu 156: Fahrettin M. Kırzıoğlu, Gökten inen ejderha ef-

sanesi. "Yeni Meram" (Konya), Ocak 1956.

Koçu 1962: Reşat Ekrem Koçu, Tırvana cadıları. "Türk Folklor Araştırmaları", 154, 1962.

Kudret 1969: Cevdet Kudret, Karagöz, Ankara 1969.

Kum 1937: Naci Kum, Gelincik Ana. "Ün" (Isparta) 4, 1937, s. 611.

Lot-Falck 1953: Eveline Lot-Falck, Les rites de chasse chez les peuples siberiens [Sibirya Halkların Avlanma Gelenekleri], Paris 1953.

Megas 1932: G.A. Megas, Ballade von der Losgekauften [Azat Edilenin Baladı]. "Jahrbuch für Volksliedforschung" [Halk Şarkıları Araştırmaları Yıllığı], 3, 1932, s. 54-73.

Meibohm 1956: Anatol de Meibohm, demons, derviches et saints [Cinler, Dervişler ve Azizler], Paris 1956.

Melikoff 1960: Irene Melikoff, La geste de Melik Danişmend: etude critique du Danişmendname [Melik Danişment'in davranışları: Danişmendname üzerine bir araştırma], 2. cilt, Paris 1960.

Mundy 1956: C.S. Mundy, Polyphemus und Depegöz [Polyphemus ve Depegöz]. "Bulletin of the School of Asien Studies" [Asya Araştırmaları Merkezi Bülteni], XVIII/2, 1956, s. 279-302.

Nicolaides ve **Carnoy** 1889: Henry Carnoy ve Jean Nicolaides, Traditions populaires de l'Asie Mineure [Küçük Asya'nın Halk Gelenekleri], Paris 1889.

Nicolas 1972. Michele Nicolas, Croyances et pratiques turques concernant les naissances [Doğumlar üzerine geleneksel Türk İnançları ve uygulamaları], Paris 1972.

Ögel 1971: Bahaeddin Ögel, Türk mitolojisi, Ankara 1971.

Önder 1955: Ali Rıza Önder, Yaşayan Anadolu efsaneleri, Kayseri 1955.

Özdemir 1975: Hasan Özdemir, Die altosmanischen Chroniken als Quelle zur türkischen Volkskunde [Türk Halkbilimi Kaynağı Olarak Eski Osmanlıca Kronikler], Freiburg i. Br. 1975.

PhTF II: Philologiae Turcicae Fundamenta [Temel Türk Filolojisi], Cilt 2, Wiesbaden 1964.

Pröhl 1934: Erich Pröhl, Die Deutsche Volksballade des "Losgekauften" ["Azat Edilenin" Alman halk baladı]. Ein Versuch zur Erforschung des Ursprungs einer Volksballade von europäischer Verbreitung [Avrupa'ya yayılmış bir halk baladının kökeni ile ilgili bir araştırma denemesi]. "FF Communications", XXXVIII, 105, Helsinki 1934.

Rossi 1952: Il "Kitab-ı Dede Qorqut" [Dede Korkut Kitabı], yayınlayan: von Ettore Rossi, Vatikan 1952.

Roux 1966: Jean-Paul Roux, Flore et faune sacrees dans les societes altaiennes [Altay Toplumlarında Kutsal Flora ve Fauna], Paris 1966.

Roux 1970: Jean-Paul Roux, Les traditions des nomades de la Turquie meridionale [Türkiye Göçebe Türklerin Gelenekleri], Paris 1970.

Roux ve **Boratav** 1968: J.-P. Roux ve P.N. Boratav, La divination chez les Turcs [Türklerde Kâhinlik]. "Divination", (2.cilt), Paris 1968, cilt 2, s. 279-329.

Ruben 1944: Walter Ruben, Ozean der Märchenströme [Masal Akımlarının Okyanusu], cilt 1: Die 25 Erzählungen des Dämons [Şeytanın 25 Öyküsü]. Mit einem Anhang über die 12 Erzählungen des Dede Korkut [Dede Korkut'un 12 Öyküsü Hakkındaki Bir Ekle]. "FF Communications", 133, Helsinki 1944.

Russack 1941: Hans Hermann Russack, Byzanz und Stambul [Bizans ve İstanbul]. Märchen vom Goldenen Horn [Haliç Masalı], Berlin 1941.

Saygı 1962: Osman Saygı, Sarıgöl folklorunda cadılar ve cadıcılar. "Türk Folklor Araştırmaları", 150, 1962.

Saygı 1965: Osman Saygı, Abdal "Koca" ve ölümü. "Türk Folklor Araştırmaları", 191, 1965, s.3759.

SDD: Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi. 6.cilt, İstanbul 1939-1952 (Türk Dil Kurumu yayınları)

Tanyu 1967: Hikmet Tanyu, Ankara ve çevresinde adak ve

adak yeri, Ankara, 1967.

Tanyu 1968: Hikmet Tanyu, Türklerde taşla ilgili inanışlar, Ankara 1968.

Tcheraz 1912: Minas Tcheraz, L'orient inedit: legendes et traditions armeniennes, grecques et turques [Doğu'daki yenilikler: Ermeni, Yunan ve Türk Efsaneleri ve Gelenekleri], Paris 1912.

TFA: Türk folklor araştırmaları, İstanbul 1949-1980.

Tschudi 1914: Rudolf Tschudi, das Vilayet-name des Hadschim Sultan, eine türkische Heiligenlegende [Hacım Sultan'ın Vilayetnamesi, Türkçe Bir Evliya Efsanesi], Berlin 1914.

TTAED, II 1934: Türk tarih, arkeologya ve etnografya dergisi, cilt 2, Ankara 1934.

TTV: Wolfram Eberhard ve P.N. Boratav, Typen türkischer Volksmärchen [Türk Halk Masallarının Tipleri], Wiesbaden 1953.

Yacoub Artin 1903: Seize "Haddouta": contes populaires, racontes au Caire et recueilles par Yacoub Artin Pacha [Onaltı Hikaye: Halk Öyküleri, Kahire'de Anlatımlar ve Yakup Artin Paşa tarafından yapılan derleme], Kahire 1903.

Yacoub Artin 1905: Contes populaires inedits de la Valee du Nil, traduits de l'arabe parle par Yacoub Artin [Nil vadisinin yeni halk öyküleri, Arapça'dan Yakup Artin tarafından çevrilmiştir], Paris 1895.

Yenisey 1955: Fazıl Yenisey, Bursa folkloru, Bursa 1955.

Zirmunskij-Kononov 1962: Kniga moego Deda Korkuta, izd. Podgotovili Viktor M.Zirmunskij [Benim Dede Korkut Kitabım, Yayına hazırlayan: Viktor M.Zirmunskij], Andrej N. Kononov, Leningrad 1962.

D. TARİHÇE

552	Bumin Kağan yönetiminde tarihsel olarak ilk kayda değer Türk devletinin kuruluşu
576	Devletin, Doğu ve Batı Türk İmparatorluğu olarak ikiye bölünmesi
682-745	Doğu Türkleri (Göktürkler) Kutluk Kağan yönetiminde Göktürk İmparatorluğu'nu kurarlar; İmparatorluk merkezi bugünkü Moğolistan'ın güneyinde Selenge nehrinin yan kolu olan Orhon kıyısındadır.
745	Göktürk İmparatorluğunun yine bir Türk boyu olan Uygurlar tarafından yok edilmesi
745-780	Uygur İmparatorluğu
776	Batı Türklerinin Arapların egemenliği altına girmesi
800	Batıya ve güneybatıya doğru Türk göçünün başlaması
568-965	Güney Rusya'da Türk Hazar Kağanlığı
840-1212	Türk Karahanlı Hanedanının Amu Derya'dan Tarım-Havzası'na uzanan büyük imparatorluğu; İmparatorluğun zamanla Müslümanlaşması; kültürel ve siyasi merkezler: Balasagun, Kaşgar, Buhara, Semerkant
962-1190	Bir Türk Hanedanı olan Gazneliler Horasan, Maveraünnehir ve Afganistan'da hüküm sürer; kültürel ve siyasi merkez: Gazne (bugünkü Afganistan'daki Gazni kenti)

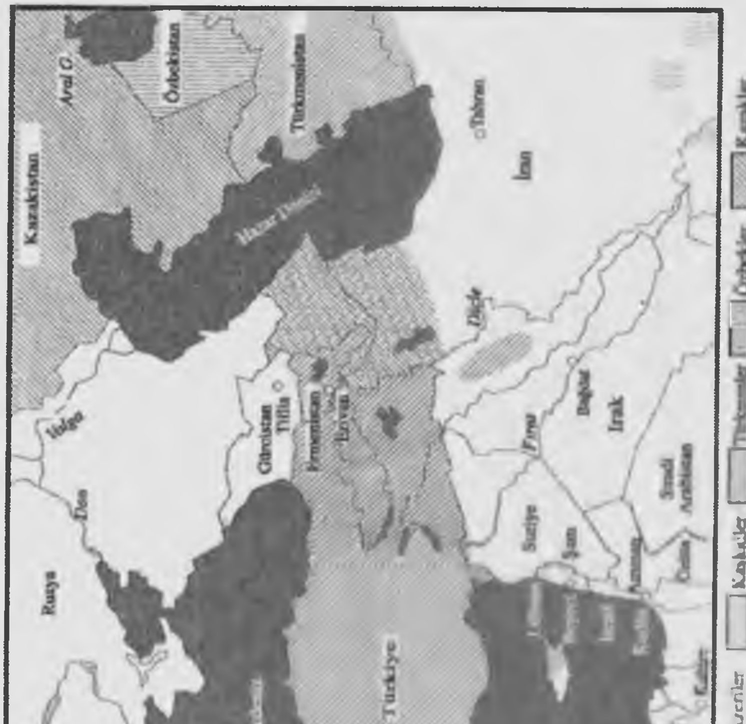
970	Oğuz boylar birliğinin Kınık boyu önderi Selçuk, Buhara civarına yerleşir ve Müslüman olur; Selçuklu Hanedanının isim babası olur.
1037-1063	Selçuk'un torunu Çağrı Bey Davud (ölümü 1059) ve Tuğrul Bey Muhammed (ölümü 1063) doğu ve batı İran'da Selçuklu İmparatorluğu'nu kurarlar.
1040	Selçuklular, Gaznelileri yener.
1055	Tuğrul Bey, Bağdat'ı ele geçirir ve kendisine Halife tarafından Sultan unvanı verilir.
1063-1072	Çağrı Beyin oğlu Alp Arslan imparatorluğun iki bölümünü de miras edinir ve onları birleştirerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu kurar; Başkent İsfahan olur; Pers kültürü etkindir ve resmi dil de Farsçadır.
1064	Ermeni başkenti Ani, Selçuklular tarafından alınır.
1071	Malazgirt Savaşı'nda Alp Arslan, IV. Diogenes komutasındaki Bizans ordusunu yener ve Türk boylarına Anadolu yolunu açar.
1072-1092	Alp Arslan'ın oğlu Sultan Melikşah ve onun veziri Nizamülmülk yönetiminde, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve en güçlü ve toprak yönünden en büyük dönemine ulaşır; başkent hala İsfahan'dır; diğer kültürel ve siyasi merkezler Bağdat, Rey ve Merv'dir.
1072-1107	Süleyman Şah, Anadolu'da Anadolu Selçuklu Devleti'ni (Rum Selçukluları) kurar, başkenti Konya yapar; Pers kültürü hala etkisini sürdürür; resmi dil Farsçadır.
1176	Anadolu Selçukluları, Miryokefalon'da Bizans ordusunu yener.

1180-1240	Moğollardan kaçan ve sayıları giderek çoğalan Türk göçebe boyları, özellikle Türkmenler, Anadolu'ya kaçar ve burada kısmen büyük kargaşalar yaratırlar; Anadolu'nun nüfus yapısı hızlı bir biçimde Türkler lehine değişir; Yunan-Slav ve Ermeni nüfusları azınlığa düşer; yerleşik halk ile göçebeler arasındaki sorunlar giderek büyür.
1220-1237	Sultan I. Alaaddin Keykubad yönetiminde Anadolu Selçukluları en ihtişamlı dönemini yaşar.
1240-1242	Türkmenler, Baba İlyas öncülüğünde, dinsel amaçlı Babai Ayaklanmasında Pers etkisi altındaki Selçuklu yönetimine karşı çıkar.
1243	Anadolu Selçukluları'nın Kösedağ'da Moğollara karşı yenilgisi
1260-1280	Batı ve Güneybatı Anadolu'da aralarında Karaman Beyliği'nin de bulunduğu Türkmen beyliklerinin kurulması
1277	Karamanlı Mehmed Bey, Moğol yönetimine karşı çıkar; Konya'yı ele geçirir ve kendisi tarafından tahta çıkarılan Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Siyavuş'un veziri olur; Türkçe resmi dil olur.
1270-1281 (yaklaşık)	Oğuzların Kayı boyundan olan Türkmen beyi Ertuğrul, Selçuklu Sultanının izniyle Söğüt civarına (bugünkü Eskişehir yakınlarında) yerleşir ve bir beylik kurar.
1281-1326	Ertuğrul'un oğullarından Osman sırasıyla boy beyi, Osmanlıların ve sonraki Osmanlı İmparatorluğu'nun isim babası olur; onun yönetiminde bir beylikten güçlü ordusu olan egemen bir devlet doğar; kapsamlı fetihlerden sonra, Osmanlı derebeylik sisteminin temelini atar; aldığı gazi unvanı sayesinde birçok diğer beylik onun yönetimine katılır.

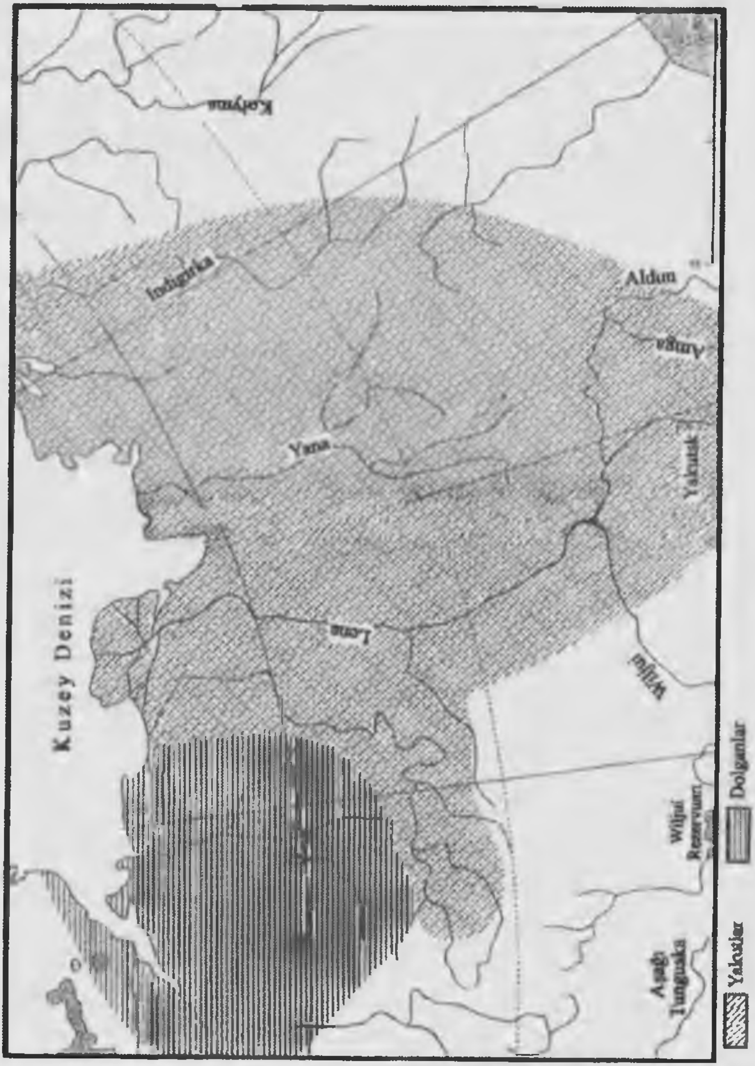
1326-1360	Orhan babasından yönetimi devralır; Bizanslılar ve diğer Türkmen beyliklerinden elde ettiği topraklarla İmparatorluğu genişletir: Bursa başkent olur; devletin temel yönetim yapısı oluşur (Vezirlik, Divan, Valiler).
1349	Bizans İmparatoru Kantakuzenus kendisinin Sırp Kralı Duşan'a karşı desteklenmesi ricası üzerine, Osmanlı orduları ilk kez Avrupa'ya geçer.
1353	Osmanlılar, Avrupa yakasında Gelibolu Yarımadası üzerine ilk köprüyü kurarlar ve Avrupa'daki hâkimiyetlerini giderek genişletirler.
1360-1389	I.Murat döneminde özellikle Avrupa'daki toprak genişlemesi devam eder; Edirne, Filibe (Plovdiv), Selanik ve Sofya fethedilir; Hristiyan savaş tutsaklarından Yeniçeri Ocağı kurulur; Baş Vezirlik makamı kurulur.
1365	Osmanlı başkenti Bursa'dan Edirne'ye taşınır.
1389	I.Murat, Karatavuk (Kosova) Meydan Savaşı'nda Sırp-Bulgar-Arnavut ordusunu yener.
1370-1501	Çağatay Türklerinden Timurlenk, Timur Hanedanlığını kurar ve Orta Asya ile Ön Asya'da geniş alanlara hükmeder.
1390-1502	Türkmen boy birlikleri olan Akkoyunlular ve Karakoyunlular, Doğu Anadolu'nun ve Irak'ın büyük bölümünde hüküm sürerler.
1389-1402	I.Beyazıt Osmanlı'nın Avrupa ve Asya'daki fetihlerini devam ettirir ve Türkmen beyliklerinin çoğunluğunu kendi İmparatorluğuna katar; Sultan unvanını yürütür.
1402	Ankara Savaşında Osmanlıların Timur'a karşı yenilgisi; Osmanlı devletinin dağılması

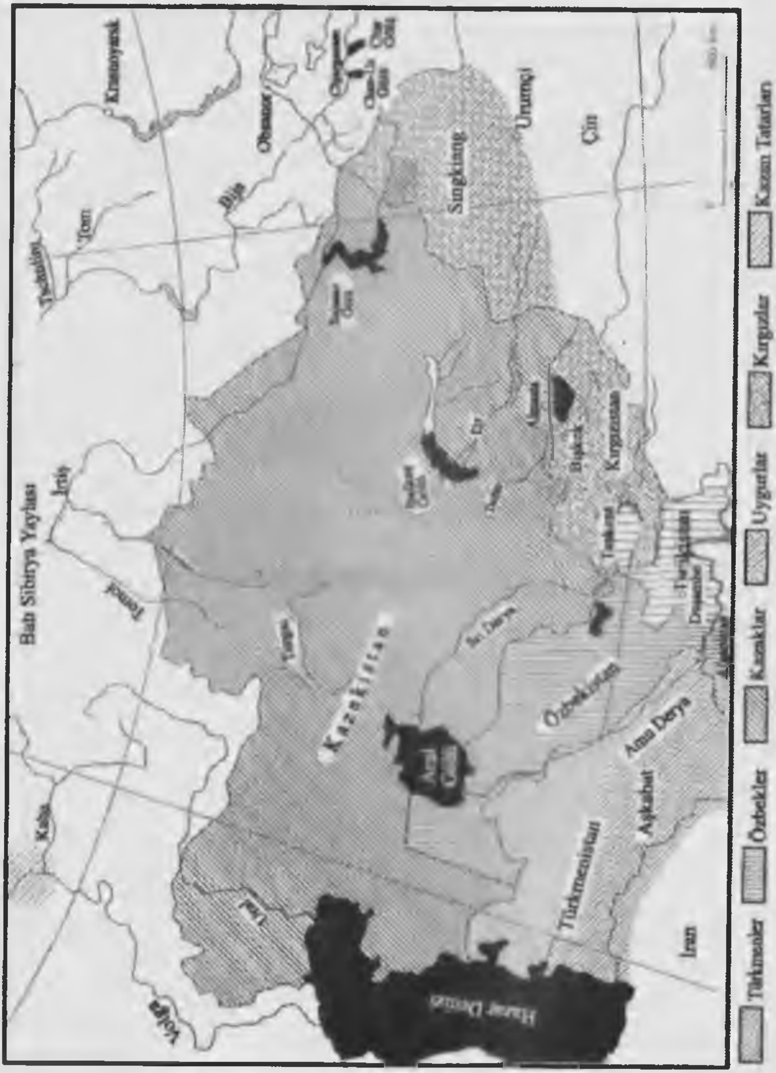
1402-1413	Osmanlı Fetret Devri
1413-1421	I.Mehmet Osmanlı Devleti'nin birliğini tekrar sağlar ve Anadolu'daki dinsel-sosyal ayaklanmaları bastırır.
1421-1451	II. Murat birçok küçük beyliği Osmanlı Devleti'ne katar ve Osmanlı hâkimiyetini Anadolu'da sağlamlaştırır.
1424	Bizans, Osmanlılara haraç ödemeye başlar.
1451-1481	Bölgesel bir güç olan Osmanlı, II. Mehmet, Fatih, yönetiminde dünya imparatorluğuna dönüşür.
1453	II. Mehmet Konstantinopel'i fetheder.
1461	Trapezunt Kralı David Komnenos, Fatih Sultan Mehmet'le savaşmadan şehri teslim eder; böylece son Bizans devleti de tarihe karışır. Avrupa cephesinde Moldova Prensi Büyük Stefan'a, doğu cephesinde ise Akkoyunlu şahı Uzun Hasan'a karşı Fatih Sultan Mehmet Osmanlı topraklarını savunur ve daha büyük bir toprak genişlemesinin temellerini atar.

E. HARİTALAR

Kazakistan
Aral G.
Özbekistan
Türkmenistan
Tahran
İran
Dicle
Bağdat
Irak
Fırat
Suriye
Şam
Amman
Mısır
Libya
Türkiye
Gürcistan
Tiflis
Ermenistan
Erivan
Volga
Don
Rusya
Ukrayna
Moldova
Romanya
Bükreş
Tuna
Sofya
Bulgaristan
Belgrad
Macaristan
Polonya
Yunanistan
Türkler
Gagavuzlar
Türkmenler
Özbekler
Kazaklar

Kuzey Denizi
Kolyma
Indigirka
Yana
Lena
Aldan
Amga
Yakutsk
Wiljui
Wiljui Rezervuarı
Aşağı Tunguska
Yakutlar
Dolganlar

Batı Sibirya Yaylası
İrtiş
Krasnoyarsk
Biya
Tom
Singkiang
Urumçi
Çin
Kazakistan
Aral Gölü
Özbekistan
Türkmenistan
Aşkabat
Amu Derya
İran
Hazar Denizi
Kırgızistan
Taşkent
Ural
Volga
Kama
Türkmenler
Özbekler
Kazaklar
Uygurlar
Kırgızlar
Kazan Tatarları

Ab-ı hayat. Sözcük anlamı: "hayat suyu" ("sonsuz gençliğin suyu") . İçene ölümsüzlük ve doğaüstü uzun yaşam sağlayan mucizevî bir →su kaynağıdır. Doğu yazını aktarımlarında bu suyla ilgili efsaneler, Büyük İskender'in ve →Hızır'ın dönemlerine bağlanır. Halk anlatımlarına dayanan Türk inanışına göre, Hızır'ın ölümsüzlüğü bu yaşam suyundan içmesinden kaynaklanır.

Bazı Türk efsaneleri diğer bazı insan ve canlıların da bu sonsuz gençlik suyundan içtiğini ve bu sayede ölümsüzlüğe veya uzun bir yaşama kavuştuğunu anlatır; örneğin, →Köroğlu, onun atı Kır-At (→Hayvanlar) ve yakın arkadaşlarından biri. Bu arkadaşı, mucizevî suyla dolu su kabının sadece yarısını içtiği için, vücudunun üst bölümü gençleşmiş ve 250 yıl yaşamıştır.

Yaşam suyunun nerede bulunduğuna dair edebi eserlerde gölgelerin ülkesine işaret edilmektedir. Türk-Anadolu halk anlatımlarında bu konuda üç efsane vardır. Evliya Çelebi'nin (17. yy) *Seyahatname*'sinde belgelenen birinci efsaneye göre, bu su kaynağı, Doğu Anadolu'da Bingöl →Dağlarında ("Bin →Göller") bulunur; bir avcı az önce vurduğu bir →kuşu sonra suyla temizlemek isterken, kuşun suyla temasında nasıl tekrar canlandırdığını keşfeder ve su kaynağı da yerini "Bin Göller" olarak değiştirir; →Köroğlu ile ilgili bir efsanede ise, yine benzer bir rastlantıyla su kaynağını bir avcı bulur. Köroğlu öyküsünün farklı bir yorumuna dayanan ikinci bir efsaneye göre, gençlik çeşmesinden üç köpük yumağının Fırat ile Dicle'nin birbirine aktığı Şat ırmağının suyunda tekrar elde edilebileceği söylenir. Üçüncü bir Türk-Kafkas efsanesinde ise, mucize su kaynağının **Elbruz** Dağlarında olduğu söylenir.

Boratav 1931, 31 ve sonrası, 142 ve sonrası; Boratav 1946, 200, 250 ve sonrası, 262 ve sonrası; İA madde Hızır; Evliya Çelebi, III 232 ve sonrası; TTV No. 214 III, 291 III; Öztelli 1965, "Türk Dili" No. 168 (1965), 785.

Ağaç. "Hayat ağacı" ve "Kozmik ağaç" ile ilgili pagan Türk halklarının mitolojisinde yer bulan birçok inanış, Müslümanlaşmış Türklerin geleneğinde de canlı kalarak, belli bir ağaç kültünün ilk izlenimini oluşturur. Böylece görünürde Anadolu'nun Türkler öncesi halklarının özgün dinlerinden kalan ögeler birleşmiştir.

Tek başına duran "Ulu ağaç" sahibine güç ve refah getiren kutsal bir varlık olarak görülürdü. Bunu, *Dede →Korkut Kitabının* her bölümünün sonunda tekrarlanan hayır duasından anlıyoruz: "Senin, ulu ve gölgeli ağacın hiçbir zaman kesilmesin!". Tek başına duran ağaç ayrıca iyi ve kötü →cinlerin toplanma yeri olma özelliğine sahiptir.

Bu konu geleneksel Türk Gölge Tiyatrosunda Kanlı-Kavak oyununda sergilenir: bir kavak ağacı doğaüstü güçlere ve insanı yolundan saptırma ve onu dönüştürme gücüne sahiptir. Ancak, ağaç bu özelliğinden yararlanarak sihirli güçlerini bir cine dönüşmek için kullanır. Aynı biçimde ağacın insana dönüşmesi de örnek gösterilebilir; Tokat'ın bir köyündeki bir efsanede bu görülür; orada bir ormancının bir kış gecesi ormana giderek bir ağacı kesmeye nasıl cesaret ettiği anlatılır. Ona yaklaşan bir kadının git gide nasıl da büyük bir ağaca dönüştüğünü fark eden ormancı, ağacı izler ve sonunda da korkunç bir gürültü ile kendisini onun yanında keser.

Azerbaycan'da Heterodoks bir Türk boyu olan Karakoyunlularda ağaç ve orman kültünün kökeni bir etiyolojik efsanede ifadesini bulur. Onlara göre, kutsal ormanları, kutsanmış biri tarafından yarısına kadar yanmış olan ve toprağa dikilen bir çubuktan oluşmuştur. Birçok halk inanışında, "toprağa dikilen kurumuş bir dalın bir mucize sonucunda tekrar yeşermesi" konusu ele alınır (karşılaştır: Eski Ahit No. 17,17). Bu efsane, Anadolu Türklerinde 15. yüzyıldan sonra, muhtemelen Hacı Bektaş'ın *Vilayetname*'sinin yazımından sonra, Alevi ve Bektaşi geleneğine geçmiştir. Bu ko-

nu görünüşe göre Karakoyunlularda daha geniş bir anlam kazandı: buna dayanarak da, kutsal ormanlarının "yaratıcısı" hem kendine hem de ormanına Kara Oğlan adını verir. Ancak, Türklerin aktarımlarına göre, Kara Oğlan →ayının adlarından biridir ve böylece kutsal ormanın etiyolojik efsanesi, Altay toplumlarında ormanın en yüksek ruhu olarak kişileştirilen ayı hakkında oluşan kültle ilişkilendirilmektedir.

Heteredoks bir topluluk olan Anadolu Tahtacıları geniş bir ağaç kültüne sahiptir. Altay topluluklarında avcıların bir av seferi öncesinde yaptıkları gibi, Tahtacılar da bir ağacın kesiminden önce bir dizi ritüel düzenlerler: hayvan kurban etmek, toplu yemek yemek gibi.

Farklı hanedanlıkların bazı efsanevi soy bilgilerinde hanedanlığa adını veren ve kahramanın rüyasında göğsünden çıkan, aynı zamanda da hâkimiyetin kurulması ve devamını simgeleyen ağaç, aynı "kökten" kaynaklanan ve birbirini izleyen kuşaklar anlamında algılanması yaygın olan görüştür. Ağaç, aynı zamanda Türk geleneğindeki hayat ağacı inanışı ile isim babasıyla birlikte anılan destansı kahramanı ortaya çıkaran ağacı ilişkilendirir. "Ulu Ağacı" kabul eden ve maceralarından bahsedilen *Dede →Korkut Kitabındaki* kahraman →Basat'ın babalık konusu hikâyede açıklığa kavuşmaz. Bu durumda, ormanda büyüyen kahramanın sade bir poetik betimlemesi söz konusudur.

Bir türbe/yatır yakınına dikilen ağaç yatırın doğaüstü özelliklerini de alır; bir anlamda onun tamamlayıcı parçası olur. Güvenliğine yönelik her darbe bir mezar hırsızlığı olarak görülür. Adlarından da anlaşılacağı gibi, ağaç adı kullanılarak bazı türbe ve mezarların karıştırıldığı örnekler görülür: "Çınar Dede" (çınar ağacı-dede, çınar ağacı şifacısı anlamında), "Çıtlık Dede" (Şam fıstığı ağacı-dede). Bir kültün ritüellerinde kullanılan veya birinin efsanesine dayanan bazı ağaçların da kutsallığı vardır. Örneğin, Alevilerde ve

Bektaşilerde ardıç ağacında olduğu gibi; onlar tarafından saygı gören bir türbenin/yatırın adı "Dedecik Ardıç"tır ("küçük kutsal ardıç"). Diğer bazı ağaçların karakteristiği, etiyolojik efsanelerle açıklanabilir: örneğin; fıstık çamı, kışın ortasında üşüyen bir →kuşa koruma sağladığı için iğnelerini kaybetmez vb.

Ağaç, daha çok yaygın halk inanışında canlı bir varlık olarak görülür: bir atasözünde, "Yeşil (ağaç) kesen, baş kesmiş gibi olur." denir. Artık meyve vermeyen bir ağaca "korku vermek" geleneği de vardır. Böyle bir ağaç kesmekle tehdit edilir; bununla gelecek yıl bol meyve vermesi sağlama alınmak istenir.

Rossi 1952, 201 ve diğer yerlerde; Boratav 1973, 65-68; Kudret 1959, 265-99; Roux 1970, 181-212; Roux 1972; Boratav 1965, 246; Boratav 1958, 43-45; İnan 1954, 62-65; Ahundov 1978, 453 ve sonrası.

Ahiret → Eskatoloji

Akbaba → Kuşlar

Al-Bastı. Al-Karısı, Al-Anası, Al-Kızı veya kısaca **Al** da denir. Türk cinciliğinin bir figürü olan Al-Bastı, doğaüstü bir kadın yaratık olarak tasvir edilir. Özellikle loğusa kadınlara musallat olur, onlarda loğusa sıtması çıkarır ve hastaların ölümünü sağlayabilir; bu hastalık çoğunlukla *al-bastı* ifadesiyle, "Al'ın eziyeti" anlamında kullanılır.

Al-Bastı atları da (→Hayvanlar) izler. Geceleri onları şafak açana kadar binmek üzere ahırlarından çaldığına inanılır. At sahipleri bu durumu sabahları atları ter içinde ve örülmüş yeleleriyle tekrar bulduklarında fark ederler.

Yetişkin erkeklerin kendilerine hizmet etsinler diye, Al-Bastı yakaladıklarına inanılır. Böylece "Al'ın ocak yerinin (evi-

nin)" gücünü kazanarak, kötü niyetli yaratığın yaydığı hastalıktan kurtarabilme gücünü kazanırlar.

Bulunulan ortamda erkeklerin olması, kilerde demir eşya saklanması ve "kırmızı" içeceklerin içilmesi, loğusa kadınların Al-Bastı'nın kötülüklerine karşı korunmak için öncelikle kullandıkları araçlardır. Al-Bastı'nın tüfek sesinden de korkup kaçtığına inanılır; silah atışı, loğusa kadının eziyet çektiği fark edildiğinde yapılır.

Al-Bastı hakkındaki inanış ve öykülere Türkiye'nin birçok vilayetinde, aynı zamanda Kafkasya, İran ve Türkçe konuşulan Orta Asya ülkelerinde çoğunlukla Al-Bastı veya anlamı sadece Türkçede açıklanabilecek Al-Anası adıyla rastlanır. Bu doğaüstü yaratığın kökeni hakkında oluşan destan ve deneyimler ne olursa olsun, bu ad altında rastlandığı her yerde, Türkçe konuşan topluluklarının ürettiği anlatımlara dayandığı tahmin edilir.

→Cinler.

Acıpayamlı 1961, 75-84; Boratav 1967, 268; Boratav 1973, 95, 139; Nicolas 1972, 131-34; Masse 1938, I 44-46; II, 356; Benveniste 1960, 65-74; Johansen 1959, 303-16; SDD VI, 1952, 11-15.

Alabalık → Balık

Albız. Şeytani bir varlığın adı; 16.yüzyıldan beri Osmanlı metinlerinde ve Edirne Uzunköprü'de bir halk inanışında görüldüğü gibi çağdaş cincilikte de geçer. Albız geleneğinin, Orta Asya mitolojisine dayandığı düşünülür çünkü Altay halklarında da Albız'a benzer tanımlamalara rastlanır: Tuba-Uryanhay ve Altaylılarda *albıs, almış,* Yakut ve Kırgızlarda *albın* ve Ordos-Moğollarında da *albin.* Albız'ın A. İnan tarafından Al-Bastı ile eş anlamda kullanılması doğrulanmış bir bilgi değildir.

→Cinler.

Boratav 1973, 96; A. İnan 1954, 170; SD I 1963 (Albız maddesi)

Anka Kuşu→ Kuşlar

Arı → Böcekler

At → Deniz/Göl; Hayvanlar

Ateş. Bir taraftan Orta Asya şaman geleneklerine, diğer taraftan da Anadolu tarihi ile Türkler öncesindeki döneme dayanan Anadolu'daki Ateş-kültünün izleri, bugünkü toplumun belirli ritüellerinde ve geleneklerinde bugün de görülmektedir. Ateşe arındırıcı bir güç atfedilir; bu duruma Betlem Bayramı (Betnem, Gavurküfrü, Hasır küfrü de denir) nedeniyle gözlemlenen bir gelenekte rastlanır. Bu gelenek, son zamanlara kadar Hristiyan Paskalya Bayramında daha çok çocuklar, genç kızlar ve kadınlar tarafından uygulanırdı. Katılımcılar ardıç ağacı dallarıyla –veya eski minderlerle– tutuşturulan büyük bir ateşin üzerinden atlardı: bu eylem, tüm yıl boyunca hastalıklardan korunmayı sağlardı. Balıkesir ve Bergama yörelerinde salgın hastalıklardan korumak amacıyla evcil hayvanlar sahiplerinin eşliğinde bir ateşin yanından geçirilirdi: bu ateş, iki çıplak erkek tarafından iki odun parçasının birbirine sürtülmesiyle yakılmak zorundaydı ve aynı ateşle de bu arada sönen ocak ateşi tekrar tutuşturulurdu. Toroslar bölgesinde de buna benzer bir ritüel bir atın satın alınmasında veya bir ahırın yapımında uygulanırdı; hayvanlar iki yanında da ateş yakılan ahır kapısından içeri sürülürdü. Ateşin üzerine tükürmek veya işemek gibi yasak davranış ve saygısızlıklar, ateşin kutsallığına işaret eden inanışlar olarak ayrıca belirtilmelidir.

Ateş kültü, ocak ateşi ile ilgili ritüel ve geleneklere dayanır,

"*ocak*" sözcüğü de "ateş"ten türetilmiştir. Ocak, ev veya çadırın en saygıdeğer yeri olarak görülür. Ocak sözcüğü aynı zamanda soyun devamı anlamını da içerir, "*ocağı-sön*" sözünde olduğu gibi; bu sözle bir ailenin soyunun tükendiğine mahkûm edildiği ifade edilir.

Şifacılıkla donatılmış kişi de aynı biçimde '*ocak*' olarak adlandırılır; belirli bir hastalık için uzmanlaşmış kişiden '*ocak*' diye bahsedilir. Şifa gücü ister miras yoluyla ister ustadan çırağına geçsin, ama mutlaka el verme yoluyla aktarılır. Ateş, diğer taraftan da şifa ritüellerinin ve falcılığın, tütsünün ve kurşun dökmenin önemli bir ögesidir.

Anadolu Yörükleri yaylaklarında ilk ateşin tutuşturulmasında belli ritüellere önem verirler. Her ailenin ocak yeri aynı yerde kalmalı ve meydana varışta ilk ateşi yakan da, evin yeni evlenen gelinidir; bu onun için bir anlamda bir sınavdır.

Müslüman Türklerin mistik geleneklerinde Rufai tarikatının müridleri ayırt edici işaret olarak ateşe karşı dirence sahiptirler; ritüellerinin büyük bir bölümü ateşin maharetle kullanılmasından veya ateşte kızdırılmış demirden oluşur.

Roux 1970, 178 ve sonrası; Boratav 1973 (2), 79 ve sonrası; Roux ve Boratav 1968, II 325 ve sonrası; Gölpınarlı 1969, 194-96; Kum 1937 "Ün" (Isparta) 1937, 611; Bayatlı 1941, 44; Ahundov 1978, 548; Roux 1982.

Ay → Ay-Ata; Eskatoloji; Kozmogoni

Ay-Ata. "Ay Baba". Bir destana göre, ilk Türk hükümdarlığını kuran hanedanın soyunun dayandığı ilk insan, kendisini "Ay Baba" olarak adlandırdı. Bu destan, anne tarafından Kıpti olan Mısırlı tarihçi Abu Bakr Ibn-'Abdallah ad-Dawadari'nin dünya tarihi *Kanz ad-durar wa-gami' al-gurar* adlı eserinde yer alır (1309-1336 yılları arasında yazılmıştır); ad-

Dawadari, bu destanın daha eski bir Türk yapıtının çevirisinin olduğunu 10. yüzyıla dayanan bir Arap el yazmasında okuduğunu belirtir.

Destanda yaratılış üzerine İncil'in anlatımlarına ve İslami geleneğe işaret eden izlere rastlanır: Atam (ilk insana verilen ad olan Ay-Atam) Âdem'in halk etimolojisi olabilir; Genesis'te (yaradılış) olduğu gibi, Türkçe anlatımda da balçık ilk insanın hammaddesidir; ilk kadın Ay-Wa tamamen İslami gelenekteki Havva'yı (Eva) çağrıştırır. Aynı Türk destanına göre, kadın da balçıktan "yaratılmıştır". Türk destanının diğer özgün bir özelliğine göre, Karatay-Dağlarmdaki bir mağara ilk erkek ve ilk kadına anne kucağı olarak hizmet vermiştir. Efsane şöyledir: Çin sınırındaki Kara-Dağ mağarası bir zamanlar yağmur sularının taşmasıyla insan vücudunu andıran bir çukuru doldurur. Güneş ısısı etkisiyle 9 ay sonra çukurdaki çamur canlanır: Böylece 40 yıl yalnız başına yaşayan ilk erkek Ay-Atam yaratılır; daha sonra diğer bir su baskını, çukuru yine çamurla doldurur ve ilk kadın da aynı biçimde "yaratılır". Kadının yaratılışı "eksik" kalır çünkü güneş ısısı birinci seferde olduğu kadar güçlü değildir. Ay-Atam ve Ay-Wa'nm beraberliklerinden 40 çocuk dünyaya gelir. Ay-Atam 120 yaşında, ondan 40 yıl sonra da Ay-Wa ölür. En yaşlı oğulları onların cesetlerini anne-çukuruna gömerek tekrar canlandırmaya çalışır.

Bu ilk ebeveyn öncesi çukur daha sonraki zamanlarda ilk hükümdarları Ay-Ata'nın soyundan gelen Türklerin kült yeri olmuştur.

Ay-Ata destanında yağmur tarafından bereketlenen Ana-Toprak düşüncesi bir halk şiirinde dile getirilir: Safran (bazı bahar ritüellerinde kullanılan çiçektir) dillendirilir: "Benim annem toprak, babam da yağmurdur."

Eski Türklerde de olduğu gibi, Türkiye'deki Türklerin geleneğinde Ay'ın erkek olduğu kabul edilir. Ay, halk dilinde,

özellikle de çocuk betimlemelerinde "Dede" belgesi ile tanımlanır: "Ay Dede".

Abu-Bakr Ibn-'Abdallah ad-Dawadari VII, 1972, 164-83; Boratav 1954, 198 ve sonrası; Haarmann 1971, 12-18; Gölpınarlı ve Boratav 1943, 130; Boratav 1973, 17-23.

Ayı. Müslüman olmayan Türklerde ayı, belli bir kültün av ritüellerinde veya doğaüstü güçlere dayanan anlatımlarda konu edilen bir →hayvandır. Hatta bazı topluluklar ayıyı destansı bir ataya veya insani bir kökene dayandırırlar.

Anadolu Türklerinin geleneğinde buna benzer eski ayı kültünün izleri keşfedilebilir. Birçok efsane ve "gerçek" macera öyküsünde bu hayvana eski mitolojik Orta Asya veya özgün Anadolu kökenli olabilecek özellikler verildiği görülür.

Anadolu'da çok yaygın olarak insan ve ayı arasında cinsel bir ilişkinin olduğu olasılığını içeren çok sayıda efsanevi anlatım oluşmuştur. Bunların arasında en yaygın olanı, bir ayı tarafından kaçırılıp karısı yapılan bir kızla beraberliklerinden doğan çocuklarla ilgilidir. Erkek kardeşleri (veya akrabaları) kaçırılan kadını kurtarıp evine geri getirirler, ayıyı ve çocukları da öldürürler. Genç kadın, eski evli yaşamının yasını tutar ve ayı eşinin ve çocuklarının üzüntüsünü çeker.

→Hayvanlar.

Lot-Falck 1953, 103-05; Boratav 1955 (2), FFC No. 152, 1-46.

Azrail. Ölümün baş meleği sayılan Azrail'e Türk halk anlatımlarında efsanevi bir yaratığı andıran özellikler yüklenmiştir. *Dede →Korkut Kitabında* kahraman Deli →Dumrul bir bölümde Azrail'e karşı çıktığında, Azrail ona, daha sonra güvercine (→Kuşlar) dönüşmek için önce bir yaşlı olarak görünür. Bu anlatım, sihirli ögelerle bezenen değişik yorumlarla bugünlere kadar korunmuştur: Deli Dumrul hikâyesinde Azrail, Yunan mitolojisindeki Thanatos'un rolündedir.

Türk halk kozmogonisi insanın yaratılışında da Azrail'e özel bir rol yüklemiştir: üç baş melek Cebrail, Mikail ve İsrafil insan vücudunu yoğurmak için çamur getirmek üzere Tanrı tarafından arka arkaya dünyaya gönderilir ancak, toprağın ağlamasından üzüntü duydukları için eli boş dönerler. Toprak, günahlarından dolayı korkunç cezalara çarptırılacağı için insanlığın geleceğine üzülür. Son olarak gönderilen Azrail, diğerleri gibi yapmayıp ağlayan toprağa aldırmadan çamuru alarak geri döner. Bu acımasızlığı ona "Can alıcı" görevinin verilmesini sağlar; Azrail günlük dilde hala bu tanımla anılır.

Dede Korkut Kitabında anlatılan epik gelenekte Azrail kırmızı kanatlarıyla tasvir edilir. Eski Deli Dumrul anlatımının çağdaş bir yorumunda, Azrail'in kurbanının canını en derindeki bağırsaklarından alabilmek için bir çengel kullandığı görülür. Çocukların canlarını kendine çekebilmek için de, onlara kırmızı bir elma uzattığı yollu bir inanış da vardır. Halk tasvirlerinde "elma"nın bu özelliğiyle kullanılması, Hristiyan aktarımlarında ölümün çocuğa yaklaştığında ona elma ikram etmesi ile benzeştirilebilir.

Rossi 1952, 175-80; Boratav 1951, 58-79; Boratav 1959, 382-85; Boratav 1973, 33 ve sonrası; Ruben 1944, 230-38; PhTF, 100; Saygı 1955, TFA No. 191, 1955.

Balık. Yunus Peygamberi yutan balığın efsanesi İncil'e dayanır. Bununla ilgili belli belirsiz bir işaret Kuran'da geçer. Türk halk aktarımlarında bu balık *"yunus balığı"* ile özdeşleştirilir. Fıkra özelliği taşıyan bazı etiyolojik türden başka öyküler, Anadolulu balıkçı ve denizciler tarafından değişik balıklar hakkında oluşturulmuştur. Bunlardan birine göre Tanrı, balığı hem uçma hem de suya dalabilme yeteneğine sahip bir →hayvan olarak yaratmıştır; balık böylece kibirlenir, Tanrı da bu kibrine karşılık ceza olarak onun kanatlarını geri alır.

İslami öğretiye göre balık dışındaki tüm hayvanların etinin yenebilmesi için kesilirken kanları akıtılmalıdır. Erken bir dönemde *Dede →Korkut Kitabında* da belgelenen balığın halk inanışındaki bu istisnai durumu bir efsaneyle açıklanır: Nemrud, İbrahim'in tanrısını öldürmek istediğinde, kendisini kartallar tarafından gökyüzüne çıkartır ve oradan etrafına ok yağdırır. Tanrı, oklara karşı balıkları çıkarır. Böylece, Nemrud kanlanan bir ok gördüğünde Tanrıyı öldürdüğüne inanacaktı. Bundan dolayı, balığın kansız olduğu ve kanının akıtılmadan yenebileceği söylenir.

Alabalıkta olduğu gibi, bazı balıklara şifa gücü atfedilir. Diğer bazı balıklara da halk inanışlarında özel saygı gösterilir ve avlanmaları da bir günah sayılır. Bir efsanede balıklardaki dönüştürme ve kahramanca işleri yapabilme yeteneği anlatılır. Efsaneye göre, Kurtuluş Savaşı esnasında (1919-1922) Eskişehir civarındaki kanlı çarpışmalarda köylüler nehir boyunca yüzen balık sürülerindeki balıkların birer damla kan bıraktığını görürler; bu balıkların, savaşa katılan ve yaralanarak geri dönen balıklar olduğuna inanılır.

→Deniz/Göl.

Gökay 1973 , CCLXXXII-CCLXXXIV; Eyüboğlu 1961, 77; Boratav 1973 (2), 73 ve sonrası; Nicolos 1974, 31-44; Roux 1966, 142, 175.

Basat. *Dede →Korkut Kitabında* kendisine bir bölüm adanan kahramandır. Kitapta, mucizevî çocukluğu ve Depegöz'e (→Tepegöz) kahramanca karşı çıkışı anlatılır. Arız/Aruz'un oğludur. Henüz süt çocuğuyken bir hayvan sürüsünün geçişi esnasında kaybolur. Bir dişi aslan tarafından bulunur ve yabani →hayvanlar arasında büyür. Sonra bulunur ve ailesine geri götürülür. Ancak o, insanlar arasında yaşamak istemez ve defalarca aslanlara geri döner. Korkut Ata'nın devreye girmesiyle sonunda insan olmaya alışır.

Oğuzların gelenekleriyle ilgili başka bir fragmanın içeriğinde (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi el yazması) adı belirtilmeyen ve "dişi bir aslan tarafından emzirilen bir kahraman"dan daha bahsedilir. Aynı metinde Urulmuş Han adlı birinin kardeşi olduğu söylenen Basat adı geçmektedir (Kıyan veya Kayan-Busat biçiminde). Bu kişinin Elbrus'ta yedi yıl süren bir sefer yaptığı ve geri dönüşünde de kardeşinin öcünü alıp Depegöz'ü öldürdüğü yazılır. Destanın bu yorumunda, *Dede Korkut Kitabında* geçen kahraman adları farklıdır. Dede Korkut'ta canavar tarafından öldürülen kardeşi Kıyan Selçuk'un öcünü almak için Depegöz'e karşı çıkan Basat'tır. Bu sapma, muhtemelen birbirini izleyen aynı orijinal metnin farklı yazımlarından kaynaklanmaktadır.

Basat adı aynı biçimde Abu-Bakr Ibn-'Abdallah ad-Dawadiri'nin (14.yüzyıl) *Durar at-tigan wa-gurar tawarib az-zaman* adlı eserinde geçer. Bu yazar, *Oğuzname*'de anlatılan ve →Oğuzların sözlü aktarılan epik gelenekleriyle bağlantılı olarak Basat'tan bahseder; ancak, Abu-Bakr'ın eserinde Basat'ın aslan ile geçirdiği dönemden bahsedilmez. Aynı yazarın muhtemelen Süleyman Ibn-'Abd-al-Haqq al-Pahlawan al-Adarbaygani'den edinerek anlattığı diğer bir destanda ise, efsanevi atası Alp Kara Aslan "Kara Aslan Kahramanı" olan Moğol hükümdarların kökeni hakkında bilgi verilir. Bu kişi Tibetli bir kadın tarafından Karatay-Dağları eteğinde (→Ay-Ata) dünyaya getirilir. Bir →kartal tarafından kaçırılır ve sonra bir dişi aslanın inine sokulur, dişi aslan onu kabul eder ve erkek yavrusu ile birlikte onu da sütüyle emzirerek büyütür. Vatanlarından sürülen Tatarlar, çocuğu bulur ve yanlarına alırlar; ona, sülalelerinden genç bir kızı eş yaparlar. Sonra onların başkanları olur ve Moğol hükümdarlarının hanedanını kurar. Bu destanın soy bilgisine göre, hem Oğuz hem de Cengiz Han aslan tarafından emzirilen bu çocuğun soyundan olmalıdır.

Kitab-ı Diyarbakriya (15.yüzyıl) eserinin efsanevi soy bilgi-

sinde yazar Abu-Bakr Tihrani Akkoyunluların atalarından birinin çocukluğundan bahseder. Adını Bisüt Han olarak belirtir; bu kişi topraklarına saldıran Moğollardan kaçan annesi tarafından dünyaya getirilir. Yolunu kaybeden çocuk sonra da yaşlı bir kadın tarafından bulunarak yardım görür ve bir inek tarafmdan emzirilir. Topraklarını tekrar geri alan babası tarafından bulunan çocuğa Bisüt ("sütsüz": anne sütü emmeden büyüyen çocuk anlamında) adı verilir ki, bu ad bir halk etimolojisi sonucunda Basat'ın değiştirilmiş bir biçimi olarak görülmelidir. Destan, Bisüt Han'ı, Afrasiyab' ın Turan ülkesinde hüküm sürdüğü sırada, dünyanın yaradılışından sonraki 39. kuşağa, yani Musa Peygamber dönemine tarihlendirmektedir. Sonuç olarak, Mısırlı kronikçiler tarafmdan anlatılan Cengiz Han'ın ataları ile ilgili destanın bu yorumu, Oğuzların Basat'a dayanan kahramanlık şiirini birbirine bağlamaktadır.

Rossi 1952, 193-202; Abu-Bakr Ibn-'Abdallah ad-Dawadari, Durar at-tigan, 202-202, 204-206; Abu-Bakr Ibn-'Abdallah ad-Dawadari, kanz ad-durar VII, 168 ve sonrası, 172-78; TTAED II, 1934, 243-49; Gökyay 1938, 121-24; Abu-Bakr Tihrani, 21.

Bayındır. Oğuzların 24 boyundan birine de adını veren, efsanevi Oğuz isim babasıdır. Bazı kroniklerde yer alan soy bilgileri ile *Dede →Korkut Kitabına* göre, Bayındır Han, Oğuzların iki boy birliğinden oluşturulan büyük boyun en üst yöneticisiydi: Arız/Aruz'un idaresindeki Taş-Oğuzlar ("Dış-Oğuzlar") ve Salur →Kazan'ın idaresindeki İç-Oğuzlar. Salur'un kahramanlık şiirindeki unvanı "Hanların Hanı"dır. Efsanevi soy bilgisine göre, Oğuz Han'ın altı oğlundan biri olan Gök Han'ın (veya Gök Alp Han) oğludur. Abu-Bakr Tihrani'in *Kitab-i Diyarbakriya* kroniğinde Bayındır Han'ın babası Gün Han olarak belirtilir; bu bir yazım hatası olmalıdır çünkü Arapça yazımlarında Gün ve Gök sözcükleri çok

rahatlıkla karıştırılabilir. *Dede →Korkut Kitabında* Kamganoğlu Bayındır olarak adlandırılır; babasının adı olan Kamgan sözcüğü sadece bu metinde geçer ve anlamı da açıklanmaz. Yaygın olarak Oğuz'un torunu ve Nuh'un oğlu Yasef'in beşinci, yedinci veya on birinci kuşak soyundan olduğu bilinen Bayındır, *Dede Korkut Kitabında* ve Bayburtlu Osman'ın *Tevarih-i cedid-i mir'at-ı cihan* (bilgilerini eski kaynaklardan derleyen 16.yüzyıl yazarı) adlı eserinde bu soy bilgileri tutmaz ve Bayındır tarihsel olarak daha sonraki Hz. Muhammed dönemine yerleştirir. Bayburtlu Osman'a göre, Bayındır henüz Hz. Muhammed doğmadan önce de hüküm sürüyordu ve onun döneminde Hz. Muhammed İslam'ı duyurmaya başladı. Bayındır rüyasında onu görür ve ona üç elçi gönderir. Bu üç Oğuz, Kazan, Dündar ve Bügdüz Emen Hz. Muhammed'i camideyken bulurlar. Peygamber bu üç irikıyım yabancıyı görünce korkar ve duvara doğru koşarak bir mucize ile orada açılan bir kapıdan çıkar: Mihrabın kökeninin bu mucizeye dayandığına inanılır. Daha sonra Hz. Muhammed bu üç Oğuzu Müslüman yapar, yanlarına Selman'ı (Arapçada: Salman, Türkçede: Selman) da vererek Oğuzlara Müslümanlığı tebliğ etmek üzere görevlendirir ve ülkelerine gönderir.

Farsça olarak Kürtler hakkında *Şerefname* (Farsça: Saraf-nama) adlı kroniği de yazan ve 1543-1603/04 yılları arasında yaşamış olan yazar Şeref Han'ın Kürtleri ve onların Müslümanlaşmasını anlattığı bir efsanede de Bügdüz Emen adı görülür. Bügdüz Emen eserde çağdaş bir Kürt lideri ve Oğuz Han'ın izinden giden biri olarak geçer. Bu yoruma göre, onu Hz. Muhammed'e gönderen Oğuz'un kendisidir. Yine aynı yoruma göre, Oğuz'un Hz. Muhammed'e gönderdiği dev yapılı ve vahşi bakışlı bu elçinin Peygamberi çok etkilediği düşünülür.

15. yüzyılın başından 16.yüzyılın başına kadar Doğu Anadolu, İran ve Azerbaycan'da hüküm süren Akkoyunlular

Hanedanlığı kendisini Bayındır Han'ın soyundan sayıyordu. Abu-Bakr Tihrani'nin yazdığı ve Akkoyunluların resmi kroniği olan *Kitab-i Diyarbakriya* eserindeki geleneksel soy bilgisinde Bayındır, Uzun Hasan'ın (1453-1478 yılları arasında hüküm sürmüştür) yükselen 54. kuşağına tarihlenmektedir. *Dede Korkut Kitabı* onun imparatorluk alanı olarak Akkoyunlu-Türkmenlerinin hüküm sürdüğü toprakları gösterir.

Abu-Bakr Tihrani, 14-29; Atsız 1961, 18-26; Rossi 1952, 96, 100 ve diğer yerlerde; Boratav 1958, 57-62; Kırzıoğlu 1949, 380-82; Kırzıoğlu 1952, 51; Abu'l Gazi, yayınlayan: Monov 1958, metin 10-17, 31.

Baykuş → Kuşlar

Bitkiler. Bitkilerin mitolojisine dayanan Anadolu efsaneleri ve inanışları üç gruba ayrılır.

1. Bitkilerin kökenini veya dönüşümünü anlatan efsane ve inanışlar: Abu-Muslim'in romanında geçen bir efsaneye göre, Hz. Muhammed gökyüzüne çıktığı sırada Kerbela Ovası'na iki damla yaş bırakır. Birinden bir çiçek, diğerinden de bir →ağaç yetişir. Çiçek bir koç tarafından yenir ve onun eti de Abu-Muslim'e yiyecek, ağacın odunu da Abu-Muslim'in baltasına sap olur. Bir kozmolojik (→kozmogoni) efsane, dünyanın yaradılışının başlangıcında buğday tanesinin doğaüstü büyüklükte olduğunu söyler. Diğer bir inanışa göre de, bitki sapı üzerinde başlangıçta 100 başak yetişirdi; Tanrı'ya karşı gelerek bu bitki sapından bir demet oluşturup bebeğinin altını temizleyen bir kadının yüzünden her bir sapa sadece tek bir başak kalır. İzmir yakınlarındaki Kemalpaşa'da "Utancın Çiçeği" diye adlandırılan çiçeğin kıpkırmızı bölümünün dünyada artan ahlaksızlıklar nedeniyle solduğu söylenir. Ankara civarındaki bir halk aktarımına göre tütün, Şeytan'ın dışkısından oluşmuştur; kahve çekirdekleri de, kocasının ölümüne alışamadığı için ölen kadının mezarına kıskanç komşularının attığı taşlardan oluşmuştur;

mucize →Hızır'ın bu taşların üzerine oturmasıyla gerçekleşir; bunun üzerine orada kahve bitkisi olan çalı yetişir. Bazı ağaçların meyve vermemesi gerçekliği, onlara Tanrı'nın verdiği ceza olarak görülür; çünkü bu ağaçlar, bir Peygamberin, dalları arasında saklandığı ağacı kesen bir baltaya sap olmuşlardı veya Hz. İbrahim'in kütük yığınına odun olmuşlardı. Yine bazı ağaçların kışın yapraklarını dökmeleri de bir ceza olarak görülür; çünkü üşüyen →kuşlara barınma sağlamayı ret ederler, buna karşın, kuşlara kışın sığınma sağlayan ağaçlara ise, tüm yıl boyunca yapraklarını koruma hakkı verilir.

2. Bazı bitkilerin şifa verici ve sihirli özelliklere sahip oluşu, adamotunda da olduğu gibi, diğer halkların aktarımlarıyla örtüşen efsanelere dayanır. Türkiye Türkleri bu bitkiye *adamotu*, "bitki adamı" veya "adam bitkisi" der, çünkü kökünde bir insanın biçimini görürler; bitkinin insan uzvuna benzeyen bölümüyle, o uzvun iyileşmesine yarayan ilaç elde edilebileceğine inanılır. Adamotunun çıkarılması için bazı önlemler almak gerekir: köklerinin bir kısmını çektikten sonra, bulunulan yerden oldukça uzaklaşılır ve bitki, kuyruğuna bağlanılan bir köpek tarafından söktürülür; çünkü adamotunun söküldüğü esnada duyulduğunda insanı felç eden bir insan sesi çıkardığına inanılır. Bergamalı bir bildirici, köpeğin bu işi sonlandırdığında öldüğünü veya cinsiyet değişikliğine uğradığını belirtir.

Arpanın şifa gücü, →Lokman'ın konu edildiği destanların birinde açıklığa kavuşur. Buğday tanesinin veya mercimeğin bereketi artıran gücü, Hacı Bektaş'ın bir efsanesinde açıklanır; Hacı Bektaş, bu tarla bitkilerine üfleyerek onlara gebe kalamayan kadınlara yardım etme gücü kazandırır; çocuğu olmayan kadınlar buğday tanesi yediklerinde oğlan, mercimek tanesi yediklerinde ise kız çocuğu dünyaya getirirler.

3. Son gruptaki efsane ve inanışlar, belirli ağaç veya bitkilerin kültüne dayanmaktadır: kavak ağacının saygınlığı,

düşmanları tarafından takip edilen bir Peygambere (bir yoruma göre →Hz. Ali'ye) dallarında sığınma sağladığı içindir. Diğer bazı ağaçlar, bazen çalılık ve fundalıklar da, bir evliyanın mezarına dikildikleri için bir kültün konusudurlar. Taşra halkı, yeşili yok etmeyi bir günah olarak görür. Bergama civarında bir evliya için anlatılan bir efsanede bu sofu düşünce kendini gösterir: adı "Yalnayak Dede"dir; babasının azarına rağmen, tarlada biten yaban otunu koparmak istemez, çünkü ot ona iniltilerle, yaşamak için yalvarır. Köroğlu destanının anlatıcıları, bu kahramanın doğaüstü gücünü ve yenilmezliğini, Tanrı'nın topraktan yarattığı her şeye saygı göstermesiyle edindiğini söylerler; büyük tehlikelere neden olsa da, savaşçılarının ekilmiş tarlalara ayak basmasına asla izin vermez.

→Cinler; Lokınan.

Boratav 1973(1), 65-68; Eyüboğlu 1961, 79 ve sonrası; Bayatlı 1960, 18; Melikoff 1962, 100; Bayatlı 1941, 38; Koşay 1935, 174-76; Nicolaides 1889, 243; Meibohm 1956, 115; Ahundov 1978, 453 ve sonrası.

Boğa → Kozmogoni; Deniz/Göl; Hayvanlar

Böcekler. Türk halk aktarımlarında böceklerden bahseden destan ve inanışlar iki gruba ayrılır: birinci grupta, etiyolojik efsanelere dayanan ve büyük oranda →Nuh'un Gemisi ile ilgili olanlar yer alır; ikinci grup ise, daha çok ahlaki içerikleriyle fabl türüyle akrabalık gösteren Süleyman efsaneleri ile bağlantılıdır. Birinci gruba örnek olarak, arının niye vızıldadığını açıklayan efsane verilebilir: arı, →yılana en lezzetli etin insan eti olduğunu bildirmek istediğinde, kırlangıç bunu engellemek için arının dilini ısırıp koparır. İkinci grup için de, yollarında giden karıncaları ezen fillerin öyküsü örnek verilebilir. Karıncalar, Süleyman'a şikâyette bulunur. Bu iri hayvanları başka bir yol seçmeleri için ikna edeme-

yince, karıncalar öç almaya karar verirler; uzun çabalar sonucunda, fillerin yolunun tam altından geçen bir tünel kazarak düşmanlarının oraya düşmesini sağlarlar ve karıncalar filleri yenerler.

Elbette her iki gruba ait olmayan efsaneler de vardır. Hristiyan kökenli bir aktarımda, Aya Sofya'nın ustasına kilisenin planını bir bal peteği içinde veren bir arıdır. Etiyolojik bir efsanede ateş böceğinin kökeni bir aşk öyküsüne bağlanır: kaybolan ateş böceğini durmaksızın arayan sevgilisi, onu bulsun diye, Tanrı ateş böceğine bu ışığı verir.

Bir yerel efsaneye göre arı, Nif (İzmir yakınlarındaki bugünkü Kemalpaşa'da) sarayının kalıntılarının bekçisidir; eşinin ölümüne duyduğu üzüntüden dolayı bir prenses kendisini bu saraya hapseder ve burada ölür, prensesin hazinesi burada gömülüdür; bekçi arı, harabeye girmeye çalışan herkesi sokarak öldürür.

Russack 1941, 15; Boratav 1973(2); Boratav 1946, 264, 306.

Buğday → Kozmogoni; Bitkiler

Bügdüz (-Emen) → Oğuzlar

Bülbül → Kuşlar

Cadı. Farsçadaki 'ğādū' sözcüğünden türetilmiş olan sözcük, Türkçede vampirin batılı inanışlardaki bazı özelliklerini de alarak "hortlak" ve "hayalet" anlamında kullanılır. Ölü, erkek veya kadın olsun, canice bir yaşam sürdüğü veya kötü olarak yaratıldığı için cadıya dönüşür. Cadılar kötü icraatlar yapmak üzere mezarlarını terk ederler ve yaşayanların arasına katılırlar. Cadı ile eş anlamlı kullanılan bir sözcük de *hortlaktır*: *hortlamak* eylemi bir ölüden bahsedildiğinde "geri dönmek" anlamında kullanılır. Bu düşünce, İslam öncesi eski bir inanışın izi olmalıdır. Ölülerin, yaşayanların dünya-

sını ziyaret etmeleri bu olumsuz ve "kötü niyetli" anlamı dışında da kullanılır: ölülerin hatırlandığı yılın belli günleri, onların ruhlarına gönderilmek üzere düzenlen ortak yemekler bu anlamdadır.

Efsanevi anlatımlara göre, cadının berbat özelliklerinden biri de, ölülerin etinden beslenmesidir. Cadının geceleri yeni defnedilen ölülerin cesetlerini mezarlarından çıkartıp özellikle akciğer ve karaciğerlerini yediğine inanılır. Bazı yorumlarda ise, yaşayan cadıların olabileceği düşünülür. Cadı bu durumda iki yaşam sürdürür; gün boyu diğer insanlar gibi yaşar, geceleri de ölüleri yemek üzere mezarlıklarda dolaşır.

1835 yılına tarihlenen bir belgede ve Balkanlardan gelen göçmenlerin anılarına göre, Rumeli'de cadıları "kovabilen" yöntemlere sahip *cadıcı* uzmanları olduğu söylenir. Bu cadıcılar, cadılara mezarlarını terk etmemeye ve yaşayanları rahatsız etmemeye yemin ettirirler. Cadının insan eti yiyen hortlaklar olarak efsanevi öykülerde yer alması görünürde Anadolu'dan çok Rumeli geleneklerinde yer almaktadır.

Sihirli masallarda cadı genellikle *cadı karı* anlamında kullanılır ve bir süpürge veya testi üzerinde dolaşarak her türlü kötülüğü yapar. Ortaçağ kahramanlık romanlarında bu tür sözcükler kişinin daha çok adına ek bir ön ad olarak (genellikle erkeklerde) kullanılırdı. Romanın kahramanı, doğaüstü güçlere sahip olan bu insani varlıklara karşı inanılmaz zorluklar altında savaş açardı.

Saygı 1962, TE No. 150'de; Koçu 1952, FFA'da No.154; Boratav 1967, 268 ve sonrası; Boratav 1973, 245.

Cadılar → Cadı

Can alıcı → Azrail

Cehennem → Eskatoloji

Cennet → Eskatoloji

Cin → Cinler

Cinler. Cin, Peri, Mekir, Kara-Kura, Şeytan, Gul Yabani, İfrit, Çarşamba-Cadısı (veya Çarşamba-Karısı) Türk aktarımında iyi veya kötü niyetli doğaüstü yaratıkların tanımlanmasında tercih edilen adlardır. Bazen aynı yaratık iyi ve kötü olma özelliğini birlikte taşır veya tarafsızdır, insanla olan ilişkisi de bir muziplik veya oyun yapmakla sınırlı kalır.

Bu dizilişte →Al-Bastı, →Albız, →Cadı, →Dev, →Canavar, →Kara-Koncolos gibi yaratıkların adı geçmez; Türk cinciliğinde bunların özellikleri veya işlevleri kendileri ile ilgili maddelerde açıklanacaktır. Aynı biçimde, belirli işlevleri olmasına rağmen, özel adları olmayan bazı yaratıklar da bu maddede yer almayacaktır: su cinleri, dağ cinleri, orman cinleri, evcil veya yabani hayvanların koruyucu cinleri vb. (→Ağaç, →Dağ, →Geyik, →Çoban, →Deniz/Göl, →Hayvanlar vb.).

Bazen periyle karıştırılan cin, daha çok sihirli olayların ve inanışların temel alındığı efsane ve masallarda geçerken, peri daha çok masal türüne aittir. Mekir de cinin özelliklerini taşır ve Mekir'e daha çok Kuzeydoğu Anadolu'da Kars ve Tokat yörelerinde özel anlam verildiği anlaşılmaktadır. Afyon bölgesine yerleşen Karaçaylıların anlattıkları yaşanmış maceralarındaki şeytan, başka yörelerde cin ve perinin anlatıldığı öykülerdeki yaratığa benzer. Bu nedenle ilk olarak, en azından bu dört yaratığın da aynı yaratık olarak görülebileceği saptanmalıdır. Mekir örneğinde olduğu gibi, adlandırılmalarındaki farklılık yerel değişikliklere, rol aldıkları efsane ve olaylara veya sadece dayandıkları kelime haznesinden kaynaklanmaktadır; cin sözcüğünün Arapçadan, peri sözcüğünün ise Farsçadan türemesi gibi.

Cinler Kuran'da da geçer. Mekir, muhtemelen Arapça kö-

kenli olup, *makr* "hile" sözcüğünden türetilmiştir (karşılaştırınız: Farsçadaki *al* sözcüğü hem "hile" hem de "kırmızı" anlamındadır.→Al-Bastı.). "Mekir" kavramı doğaüstü bir yaratık anlamında da oldukça yaygındı; bir taraftan Türkçe konuşulan bölgede Mikir sözcüğü altında Kazakların sihir formüllerinde, diğer taraftan Kuzey Afrika'da Berberilerin aktarımların da Makur sözcüğü olarak; bu son tanımlama, yerel Afrika Tanrısı Makurtam/Magurtam ile ilişkilendirilmiştir.

Gul-Yabani, *gul* "yabancı köken" ve Türkçedeki *yaban* "yabani" sözcüklerinden oluşan bir birleştirmedir, daha çok titizlikle kullanılan geleneğe bağlıdır ve sözlü aktarımlarda ender olarak rastlanır. Bazen de, →Cadı ile özdeşleştirilir. Aynı durum, yine sözlü gelenekte rastlanan →İfrit için geçerlidir.

Bunlara karşın, Çarşamba-Karısı ve Çarşamba-Cadısı ve Kar-Kura halk aktarımlarına dayanan tanımlamalar gibi görünmektedir. Birincisi, Çarşamba günleri öfkelenen bir kadını tanımlar, bu nedenle de adı Çarşamba-Karısı ve Çarşamba-Cadısı'dır. İkincisi, *kara* sözcüğü ile onun ikilemesi olan *kura* sözcüğünden oluşur. Erzurum yöresindeki inanışa göre, o da →Al-Bastı gibi loğusa kadınlara musallat olur. Konya'da da onun, geceleri insanları boğmak için saldıran kedi büyüklüğündeki bir keçiye benzediğine inanılır. Şafak vakti yakalanabilirse, →Al-Bastı'da olduğu gibi hizmetçi olarak kullanılabilir. Adına metinlerde 16.yüzyıldan buyana rastlanmaktadır. *Kara-kura düş* ifadesinde olduğu gibi, adı kötü düş görmekle de eşdeğer kullanılır.

"Ruhlarla" ilgili en gerçekçi maceralara dayanan anlatımlar, cinlerle ilgili olanlardır çünkü adları hastalıklarla bağlantılıdır: felce, eklem kısalmasına, inmeye ve deliliğe cinlerin neden olduğu düşünülür, aynı zamanda bu hastalıkların şifacıları anlamındaki *cinci* veya *cindar* sözcükleri de onlara dayanır. *Huddamlı* "uşakların efendisi" diye adlandırılan cin

kovucuların da, cinleri çağırma, onlarla görüşme veya tehdit yoluyla yaptıkları kötülükten alıkoyarak, kurbanları kurtarma gücüne sahiptirler. "Cinler"in kötülüklerinden korunmanın bir dizi yolu vardır: onları uzaklaştırmak için yalvarma-yakarma cümlelerini tekrarlamak, adlarını söylemekten kaçınmak ve duruma göre onlara güzel sözlerle hitap etmek, geceleri sık sık bulundukları ortamlardan özellikle uzak durmak ve onları harekete geçirebilecek davranışlardan sakınmak gibi.

Cinler, periler ve mekirler toplu yaşarlar ve insanların toplumsal düzenine benzer bir sistemle yönetilirler, onların da padişahları, prensleri ve prensesleri vardır. İnsanlarla sıkı ilişkilere girebilirler: şakalaşma ve muzipliklerden aşk maceralarına uzanan, evliliklere ve bazen de uzunca süre birlikte yaşamayı konu edinen birçok efsane vardır. Bu doğaüstü iyi cinler genelde cömerttirler ve onlara iyi davranan ve kendilerince verilen sıkı kurallara uyanları hediyeler ve zenginliklerle ödüllendirirler. Bu şansı yakalayanlar çoğunlukla fakir, saf ve alçakgönüllülerdir.

Cinler ve mekirler insana çok farklı biçimlerde görünürler: hayvan olarak kedi, köpek, keçi, oğlak veya eşek; cansız varlık olarak minare, yer ve yükseklik değiştiren bir ağaç; beze sarılmış bir çocuk, tavuk ve civcivleri olarak vb. Periler ise →kuş olarak ve daha çok beyaz güvercin biçiminde görünürler.

Son bir grup da, ev veya ahır, yurt, otel, köy, değirmen veya viraneler (saraylar, kaleler) gibi benzeri yerlerdeki cinlerden oluşur. Bu mekânlar için, cinlerin ziyaret ettiği yerler anlamında *tekin değil* ifadesi kullanılır. Buraları ziyaret edenler hayaletler değil, özellikle ev ziyaretlerinde adlandırıldığı gibi buraların "ustaları"dırlar. Türk geleneğinin bunlar için kullandığı terimler *pir* ve *sahib*'tir. Bazı destanlar da evin sahibi →yılan olarak tasvir edilir. Bu nedenle, ara sıra evlerde rastlanan yılanın öldürülmesinden sakınılır. Zongul-

dak bölgesindeki madenciler, "kömür madenlerinin efendisi" olarak bir zenciyi gördükleri yönünde birçok anekdot anlatırlar.

Boratav 1966, 266 ve sonrası; Boratav 1973 (2), 91-96, El (2), cin maddesi; Gland 1964, 105 ve sonrası; TTV 1952, cin, peri, hayalet, şeytan, derviş, Çarşamba-Cadıs maddeleri endeksi; Boratav 1973 (2), 81-90; Roux 1971, 217-56; Roux 1982.

Çarşamba Cadısı → Cinler

Çarşamba-Karısı → Cinler

Çiçekler → Bitkiler

Çoban. Türk halk aktarımları, çobanı bugün de hala bir anlamda doğaüstü bir kişilik olarak görür çünkü göçebe çobancılıktan çok şeyi miras edinen ve taşrada yaşayan Türk halkı, en azından ülkenin steplerinde ve dağlık bölgelerinde, her zaman hayvancılıkla uğraşan bir topluluk da olmuştur.

Epik destanlar, dinsel ve dünyevi efsaneler doğaüstü güçlere sahip çobanlarla ilgili birçok anekdotu günümüze taşımıştır. Daha *Dede →Korkut Kitabında* bile muhteşem özelliklere sahip çoban ile ilgili iki karakter vardır. Birinci kahraman, Herkül kuvvetine sahip biri olarak gösterilir. Bu kahraman Kazan Han'ın büyük bir sürüsünün (10 bin koyunluk) baş çobanı olarak iki kardeşi ile birlikte, 600 kişilik bir düşman ordusunu sadece sapanını kullanarak yener. Vücut kuvveti, beyinin onu bağladığı →ağacı yerinden sökecek kadar büyüktür. Yazlık alana sürüsünü götürme önceliğine sahip diğer ikinci bir baş çoban, bir su perisi ile yaşanan aşk macerasının kahramanıdır. Onların birleşmesinden canavar →Depegöz doğmuştur.

Bugüne kadar ulaşan yerel ölçekli efsaneler grubunda, →evliyalar mertebesine yükseltilen ve başkahramanları ço-

ban olan birçok mucizevî öykü sayılabilir. Onlara, genelde görkemli mezarlar yapılmamış olsa da, bu yerler kült ve hac yeri olma özelliğini kaybetmemiştir. Onlar hakkında anlatılan öyküler çeşitlilik gösterir ama çobanların anlatıldığı tüm öyküler, ister kendi sürülerinin →hayvanları isterse sürü sahipleri veya çevreden başka kişilerle ilgili olsun, mucizelerden bahseder. Birkaç örnek verecek olursak: efsaneye göre, Munzur →Dağı adını orada yaşamış ve defnedilmiş koyuncu Munzur Baba'dan almıştır. Aynı ad altında bir de →nehir vardır; bu nehrin kaynağı, Munzur Baba'nın bir koyununu sağdığı ve yere damlayan bir süt damlasının düştüğü yerdir. Diğer bir efsane, bir çobanın beyiyle olan kavgasını anlatır. Beyinin kızına talip olan koyun çobanı bir sınava alınır: çoban, kavalını çalarak günlerdir su verilmeyen koyunlarını bir derenin kıyısında su içirtmeden tutmak zorundadır. Çobanın kavalı da sihirli güçle donatılmıştır. Adana yöresindeki Türklerin inanışına göre kaval cennetten çıkma bir müzik aletidir; çoban, kavalını üfleyerek koyunları cennetten çıkarmayı başarmış ve insanların hizmetine sunmuştur.

Afyon'daki çoban Kara Baba mezarı çobanların hac yeridir. Şarbon hastalığına yakalanmış hayvanları kurtarmak için, sürü mezarın etrafında dolaştırılır, çobanlar değneklerini mezarm üzerine atar, sonra yığından bir değnek alırlar ve hayvanlardan birini kurban ederler.

Rossi 1952, 135 ve sonrası; Tcheraz 1912, 124 ve sonrası; Boratav 1957, 162 ve sonrası; Boratav 1973 (2), 9 ve sonrası, 88, 159; Önder 1955, 11, 17, 64; Tanyu 1967, 146, 163, 204 ve sonrası, 289; Nicolaides ve Carnoy 1889, 218-21; Ahundov 1978, 421 ve sonrası.

Dağ. Türkler, Anadolu'nun birçok dağını (sıradağları veya dağ silsilesini) geldikleri bölgelerde tanıdıkları dağ adları ile yeniden adlandırdılar. Eski dağları ile ilgili kültlerini, yeni

vatanlarında da devam ettirdiler. Zamanla Anadolu dağları ile ilgili eski ve yerel geleneklerini de üstlendiler. Bu nedenle, Anadolu dağlarının mitolojisi üç bileşeni kapsar: Orta Asya konuları, "Türkleştirilmiş" Anadolu konuları ve değiştirilmeden hayatta kalan eski Türkler öncesi ögeler.

Anadolu halk inanışında Kaf-Dağı'nın (Kafkas Sıradağları ile aynı anlamda kullanılır), sayısız kahramanlık öyküsünde geçtiği gibi, çok görkemli bir yeri vardır. Bu sıra dağlar, "Dev" ve "Peri"lerin yaşadığı yerdir (→Cinler; Devler). Kaf-Dağı, en çok bilge kral Süleyman ile ilgili öykülerde geçer. Dünyanın bittiği yerde Kaf-Dağı'nın bir duvar oluşturduğu düşünülür.

Ağrı-Dağı, Nuh Tufanı ile ilgili efsanelerde de geçer: Nuh' un gemisinin bu dağın zirvesinde battığına inanılır. Karaçaylılar da Nuh'un efsanesine dayanan benzer bir efsane ile Elbruz Dağının zirvesinde çatala benzeyen biçimi açıklarlar.

Bir Anadolu efsanesi de, iki Ağrı Dağı zirvesini (Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı) iki dağa dönüştürülmüş kız kardeşler olarak tasvir eder. Evliya Çelebi'nin de (17.yüzyıl) bir yorumunda geçen bir inanışa göre, gençlik çeşmesi bir zamanlar Bingöl Dağlarında bulunurmuş. Buna karşın Karaçaylıların bir efsanesine göre de, bu çeşme Elbruz Dağındaymış; kargaların (→Kuşlar) uzun ömürlü oluşu, atalarının bu çeşmeden su içmesinden kaynaklanırmış.

Birçok dağın zirvesinde muhtemelen içinde defnedilmiş olan kutsal kişinin adını taşıyan bir mezar veya türbe bulunur. Bu mezarların bazılarının adlarını yaşamış kişilerden, belki de "tarihi" bir kişiden aldığı kesindir; bu durum Hasan Dağı, Ali Dağı'nda vb. söz konusudur. Ancak diğer bazı dağlar insan adları taşımaz ve söz konusu dağın bir kişileştirilmesi akla gelebilir. Diğer bazıları ise adlarını İncil ya da Kuran'da geçen kişilerden almıştır ve bunların da oluşumu bir efsanevi öykü ile açıklanır; Güneydoğu Anadolu'daki

Nemrut Dağı buna bir örnektir. Bu dağ silsilesi bir deve kervanının siluetini andırır. Nemrut'un tanrıyla savaşmak üzere bir kervanı bir araya getirdiği anlatılır. Tüm kervan dağ silsilesinin başladığı yerde taşa dönüştürülür; böylece tanrıya küfreden Tanrı'nın gazabına uğramış olur.

Kaz Dağı, antik İda Dağı, adını iftiraya uğramış bir genç kızın sonrasında mucizeleri ile kutsallığını kanıtlayan efsanevi bir kaz çobanının kazlarından almıştır. Diğer bir yorumda ise, efsanenin kahramanı mucizevî bir biçimde doğan Hz. Fatma'nın kızı olarak anlatılır; Kaz Dağı'nın zirvesi, Batı Anadolu yaşayan Alevi Tahtacıların kutsal saydığı bir mekândır.

Boratav 1931; 142 ve sonrası; Boratav 1973, 57-60; Roux 1970, 117, 145, 175; Tanyu 1967, 175 ve sonrası; Ahundov 1978, 412 ve sonrası, 422, 423 ve sonrası; Roux 1982.

Deccal → Eskatoloji (öbür dünya bilgisi)

Dede Korkut → Korkut

Deli Dumrul → Dumrul

Demir. Demir her zaman Türkler tarafından saygı görmüştür. Kaşgârlı Mahmud Divânü Lûgat-it-Türk başlıklı sözlüğünde, and içmenin kılıcın içinde var olan demir nedeniyle kılıç üzerine yapıldığını belirtir ve ilave eder: "Çünkü demir *ulu* bir madde olarak görülür." *Dede →Korkut Kitabında* da kılıçla düzenlenen and içme biçim ve jestleri de yer alır.

Anadolu folklorunda demirin kutsallığına işaret eden izler bulunmuştur. Demir korku ve saygı çağrıştırır; doğaüstü yaratıkların neden olduğu zararlı büyülerden kurtarma gücü barındırır; bu nedenle, Al-Bastı'nın darbelerinden korumak için loğusa kadınların yakınlarına demir eşyalar konur. Demir aletler (bıçak, makas) elden ele verilmemelidir;

ancak yere konduktan sonra ele alınmalıdır. Bu kurala uymayan ve bu tür aletleri birinin elinden alan kişi, aletin üzerine tükürür gibi yaparak ritüel bir davranışı yerine getirmek zorundadır. İnsanın vücudunda taşıdığı bir demir nesnenin, yazın en sıcak günlerinde yüzme esnasında (deniz, →göl veya nehirde) oluşabilecek lekelerden koruduğuna inanılır.

Demirciler, Davud Peygamberi koruyucuları olarak bilirler. Anadolu aktarımlarında demircilere verilmiş bir sihir gücünden bahsedilmez. Demircilerin doğaüstü güce sahip olduklarını gösteren inanışlara, sadece bu zanaatı icra eden belirli evliya hakkında anlatılan efsanelerde rastlanır. Bu evliyadan birinin çıplak yumrukla kıpkırmızı olmuş demiri dövebildiği anlatılır. Demirci evliyaların yaptıkları işlerde mucizeler yaratması bir ayrıcalık değildir; diğer zanaat birliklerinin de, kendi mesleklerini icra eden evliyaların doğaüstü işlerinden bahseden efsaneler vardır.

Gökyay 1973, CCCVIII; Rossi 1952, 188; Boratav 1973 (1), 114 ve sonrası; Boratav 1973 (2), 47 ve sonrası, 51-55, 78-80.

Demirciler → Demir

Deniz → Kozmogoni; Deniz/Göl

Deniz/Göl. Modern edebi Türkçede *göl* ve *deniz* ayrımı vardır. Sözcük, daha çok deniz anlamında kullanılmasına rağmen, bazı eski metinlerde ve Anadolu'ya komşu kimi Türkçe ağızlarda *deniz* sözcüğü ile hem denizler hem de büyük göller tanımlanır; örneğin, Farsçadaki *darya* sözcüğü Türkçede *derya* olarak daha çok denizlerin adlandırılması için kullanılsa da, Amu Derya ve Siri Derya gibi büyük nehirler için de kullanılır.

Deniz ve göllerin oluşumunu açıklayan efsanelerin çoğu, bir köy veya şehre verilen "su baskını cezası"nı anlatan öykü-

lerdir. Bu ceza, genelde halkın işlediği günahlardan (böyle bir durum İstanbul'daki Terkos Gölü için anlatılır) veya bir "yabancıya", örneğin, kutsal birine veya misafir olma ricasıyla gelen →Hızır'a (bu durum, Kocaeli'ndeki Sapanca ve Konya'daki Obruk gölleri için anlatılır) karşı insanlık dışı bir davranıştan dolayı verilebilir. Bu anlatımlarda genelde, deniz ve göllerin zeminlerinde →su altında kalan yapı ve yerleşimlerden bahsedilir. Çıldır Gölü hakkındaki bir etiyolojik efsanede biraz sapma vardır: bir genç kızın su almak istediği çeşmenin kapağını sevgilisi ile gevezelik yaparken açık bırakarak yaptığı akılsızlık üzerine bu göl oluşur: çeşmeden akan su sonra tüm ovaya taşar ve şehri yutar. İznik Gölü'nün oluşumu, Aya Sofya'nın (→İmar Efsaneleri) yapımı ile ilgili efsaneler dönemine dayanan bir efsaneyle açıklanır: Bu su yüzeyi, Kilise için kullanılacak olan harcı karıştırmak için Hz. Muhammed'in gönderdiği bir hap tarafından mucizevi bir biçimde oluşur; hapı getirenler, onu İznik Gölü'nün bulunduğu yerde düşürürler.

Deniz/göl ve boğazların oluşumunu aynı biçimde deniz/göllerin toprakları basması sonucu oluştuğunu anlatan yazılı ve sözlü yorumlara dayandırılan efsanelerin oluşturduğu bir başka kategori daha vardır, ancak bunlarda kendi istekleri ile davranan insanlar söz konusudur. Bu türden efsanelerden biri, İskender'in emrine almak veya gerçek inanca davet etmek istediği pagan kraliçe ile ilgilidir. İskender çabalarında başarısız olur ve iki denizi birbirinden ayıran kara parçasını ortasından deler ve böylece ülkesini su basan kraliçeyi cezalandırmış olur. Bazı yorumlar bu kara parçasını, Boğaziçi veya Çanakkale Boğazı olarak düşünür. Diğer bazı yorumlar İskender veya efsanevi kraliçeye değinmeden öyküyü başka yerlere bağlarlar ve bugün denizden uzakta olan ve çok eski zamanlarda orada bir limanın varlığını kanıtlamak için gemilerin bağlanması için kullanılan halkaların var olduğundan bahsederek açıklamalarını desteklerler; kara parçasının delinmesiyle birlikte suyun ge-

ri çekilmesi efsanelerde konu edilir.

Konya yakınlarındaki Beyşehir ve Eğirdir göllerinin oluşumu da aynı kategoride ele alınabilir. Bir yoruma göre, bugün Beyşehir Gölü'nün bulunduğu yerde, bir zamanlar büyük bir gölü besleyen bir yer altı nehir suyu geniş ovayı kaplarmış. Nehir Efletin (Platon?) tarafından tıkandığında, göle artık su taşıyamaz olur ve giderek bugünkü hacmine kadar küçülür; yolu değiştirilen yer altı nehri diğer bir gölü, yani Eğridir'i oluşturur. Efsanenin diğer bir yorumu, Beyşehir Gölü'nün oluşumunu farklı bir olayla açıklar: ülkenin hükümdarı, küçük bir nehrin akan fazla suyundan dolayı bir deliğini kapattırır; böylece bir şehri tamamen kaplayan büyük göl oluşur. Üçüncü bir yorum ise, gölün oluşumunu bir mucizeyle açıklar: göl, prensin ellerini yıkadığı sudan oluşmuştur.

Bingöl Dağlarındaki birçok küçük gölün ("Bin Göller") oluşumu, gençlik çeşmesi (→Hayat çeşmesi) ile ilgili halk inanışlarına dayanan efsanelerle açıklanır: sihirli kaynağı tesadüfen bir kişi (veya →Köroğlu) bulur, insanların gerçek "sonsuz yaşamın kaynağını" tekrar bulamaması için, göl kendisini bine ayırır. Evliya Çelebi, bu mucizevî olayla dağlardaki göllerin şifa verici, istek uyandırıcı gibi özelliklerini açıklar.

Deniz ve göl cinleri veya tanrıları ile ilgili eski inanışların izleri Türk halk inanışlarında da görülür. Bazı denizlerin/göllerin yılda en az bir kez kurban olarak insan istediğine inanılır ve bununla kaza sonucu oluşan boğulmalara işaret edilir. Böyle bir durum, Bozkır (Konya) yakınlarında Sülek Dağlarındaki Dipsiz Göl için anlatılır. Zonguldak yöresindeki denizcilerin eşlerinin bugüne kadar uzanan bir geleneklerinde (1939 yılında belirlenmiştir), eski bir kurban ritüelinin izleri görülür: fırtınalı günlerde denizin kızgınlığını yatıştırmak ve denizde bulunan yakınlarının korunmasını dilemek için kadınlar, Karadeniz'e bez bebek atarlar.

→Hızır ve İlyas'ın (→Hızır) yanı sıra, Anadolu aktarımlarında özellikle denizcilerin koruyucuları olarak bazı evliyalara rastlanır. Ege bölgesindeki denizciler Abdüsselam adında bir Müslüman evliyaya ve Salomyodi adında bir Hristiyan azize saygı gösterirler. Salomyodi hem Hristiyan hem de Müslümanlar tarafından saygı görür. Her ikisi de fırtına çıktığında, denize yağ dökülerek ve gümüş para atılarak çağrılırlar.

Anadolu'nun birçok gölüne atfen, bu göllerde yılda bir kez su taşkınlarından inen ve dünyevi bir kısrakla evlenen mucizevi aygırların yaşadığı anlatılır. Göl aygırı, bir yıl sonra seçilen kısraktan doğan tayı alıp göle getirmek için geri gelir.

Birçok efsanede "denizatı" (veya "göl atı") denilen muhteşem atın kökeni bu inanışa göre açıklanır. Bu tür mucizevi bir olayın yansıması, *Dede →Korkut Kitabında* da görülür; burada Beyrek'in doğaüstü özelliklerle donatılmış atının ön adı "denizlerin tayı"dır (→Hayvanlar). Aynı epik metinde bir "su"dan (bir nehirden?) "Aygır-Gözlü" (veya "Aygır-Gözler), "Aygır kaynağının nehri", olarak bahsedilir; burası Hazar Denizi civarındaki Araxes-Kura deltası olarak düşünülür; adını da muhtemelen "Deniz Aygırı" efsanesinden almıştır.

"Kahramanın çağırması üzerine su taşkınından inen mucizevi at" motifine Türk halk masallarında rastlanır.

Arsiyan ve Hergivar Dağlarında (Artvin yöresi) "Boğaların Gölleri" diye adlandırılan göller vardır. Yerel inanışa göre, bu göllerde boğalar yaşar (başka bir yoruma göre de aygırlar). Posof'taki (Kars'ın bir ilçesi) bir efsanede, boğasının bir "göl boğasına" karşı güreşte kaybetmesine sinirlenen bir sığır yetiştiricisinin öküzünün boynuzlarını demir uçlarla kapladığı anlatılır; bir sonraki güreşte göl boğası ölümcül biçimde yaralanır ve suya geri çekilir. Sonraki gece kan rengini almış göl kıyısından taşarak kıyıyı çölleştirir.

Kırşehir yakınlarındaki Obruk Dağındaki "yer altı gölündeki mağara" ile ilgili efsane de belirtilmelidir. Burada Cinlerin yaşadığına inanılır; mağara girişlerinden birini bir kadın, diğerini de bir erkek gözetler. Diğer bir yoruma göre de, kadın bekçi bir boğayı ezecek kadar güçlü dev bir örümcektir. Kırşehirliler ağına yuva kuran küçük kuşları koruduğu için örümceği hayır ile anarlar. Üçüncü bir efsanede mağaraya (→Mağara) girişi engellemek için sürekli savrulan keskin kılıçlardan bahsedilir. Bu büyük yer altı gölünün suyuna korkuyla yaklaşılır: içine asla taş atılmaz çünkü bu, gölün kabarıp ülkenin suyla kaplanması sonucunu doğuracaktır.

"Deniz Cinleri" kategorisinde, halk inanışlarında deniz ve göllerin taşkınlarında yaşayan Sirenler (Denizkızı) denilen mucizevi yaratıklar yer alır. Artvin'deki Kara Göl'de, çevre ıssızlaştığında gölden çıkıp saçlarını tarayan kızların yaşadığına inanılır. Aynı yöredeki diğer bazı göllere de "Kız Gölü" denir çünkü bir zamanlar içlerinde kızlar kurban edilirmiş.

Akdeniz kıyısına yakın yerleşim yerlerinde yerel aktarımlarda Denizkızı olarak adlandırılan Sirenlerle ilgili birçok anlatıma rastlanmıştır. Buna örnek olarak, fok balığı derisi soyulan ve güzelliği ile parlayan bir kıza dönüşen bu "Sirenlerden" (Denizkızı) biriyle evlenen Fethiyeli bir balıkçının düğünü verilebilir; veya Muğla yöresinde Döğüşbelen'de bir çiftçinin bir denizkızını saç lülelerini keserek yakalamayı başardığı anlatılır. Bu öyküler gerçekten yaşanmış gibi anlatılır; "Sirenlerin" bir gün geldikleri yere dönecekleri iddia edilir.

Deniz ve göllerle ilgili son bir grupta, bir kaza veya trajedi sonucu suların cinlerine dönüşen insanlardan bahsedilir. Bir efsanede böyle bir kaderi Kırımlı Arzı-Kız'ı yaşar; kız, yaşlı ve mevki sahibi biri ile evlidir ancak genç bir erkeğe âşık olur ve kollarında çocuğu ile birlikte kendini bir göle atar.

Anlatılana göre, yaz geceleri göl kıyısında kendini gösterir. Aynı kader, sıcak bir su kaynağında boğulan ve aynı yerde bir gölün oluştuğu yeni evlenmiş bir kadının da başına gelir. Genç kadının, gölün taşkınlarında yüzen bir ördek biçiminde görüldüğü söylenir. Bu efsanenin Safranbolu'daki (Kastamonu) diğer bir yorumunda, birbirleriyle evlenemeyen iki sevgilinin, iki yaban ördeğine dönüştüğü ve gölün taşkınlarında görülebildiği anlatılır.

Hero ve Leander'in efsanesinin Anadolu halk aktarımında zıt bir örneği vardır. Biri Çıldır diğeri de Hınıs'ta belirlenen efsanelerde, genç bir aşığın akşam karanlığında kıyının karşı tarafına sevgilisinin yaktığı bir ışık sayesinde yüzerek bir gölü (birinci efsanede Kars'taki Çıldır Gölü'nü, ikinci efsanede Dicle'nin kaynağının bulunduğu Elazığ'daki Gölcük Gölü'nü) karşıdan karşıya nasıl geçtiği anlatılır. Genç sevgili, bir gece boğulur çünkü kadının eltileri (veya kayınvalidesi) ışığı söndürmüştür.

Ortaylı 1962; Nicolas 1974, 32; Deny 1935, "Revue des Etudes iraniennes"de, No. 11 (1935); Rossi 1952, 113; Boratav 1931, 58-60; Boratav 1945, 54-56; Boratav 1973(2), 58, 62-64; Arseven 1961, TFA'da No. 146 (1961); Özder 1970, 18 ve sonrası; Ataman 1962, TFA'da No. 159 (11962); Önder 1952, 21, 36; Tcheraz 1912, 233; Kırzıoğlu 1952, 75 ve sonrası; Gökyay 1973, CDXXXII-CDXXXIV; TTV No. 81, 213 III, 214 II, 217, 239 IV; Kemal Tahir, Göl İnsanları; Gül 1977, TFA'da No. 330 (1977).

Denizkızı → Deniz/Göl

Depegöz → Tepegöz

Depegöz. "Tepegözlü canavar" olan Depegöz'ün yaşam öyküsü, doğumundan başlayarak ölümüne kadar *Dede →Korkut Kitabında* anlatılır. Depegöz, bir →çoban ile bir perinin

("kanatlı mucizevî varlık" (→Cinler) birleşmesinden doğan çocuktur; çoban, bir →su kaynağmda eğlenen perilerden birine zorla sahip olur. Peri, bir yıl geçtikten sonra çobana bir çocuklarının olacağını söyler. Gerçekten de çirkin çocuğu dünyaya getirir ve o anda da terk eder. Arız (→Oğuzlar) çocuğu bulur ve evlat edinir. Ancak, canavar daha bebekken onu emziren kadınları öldürür. Biraz daha büyüdüğünde, oyun arkadaşlarını sakatladığı için kovulur. Oğuzlar için bir eziyet olur ve onları yıllık kocabaş hayvan ve insanlardan oluşan bir haraç ödemeye zorlar, ta ki →Basat ona karşı savaşmaya karar verene kadar. Annesinin ona verdiği bir halka (yüzük) sayesinde Depegöz, sadece gözünden yaralanabilir. Odysseus'un Polyphem'i yendiği gibi, Basat Depegöz'ü kör eder ve onu kendi kılıcıyla öldürür.

Depegöz ve ona karşı koyan Oğuz kahraman ile ilgili en eski ipucuna, 13./14. yüzyılda Mısırlı kronikçi Abu-Bakr Ibn-ad-Dawadari'nin eserindeki kısa bir değinide rastlanır.

Oğuz aktarımları ve Homeros'un destanı ile doğrudan bağlantı olmaksızın, "bir kahraman tarafından öldürülen tek gözlü canavar" konusu, Anadolu aktarımlarında bugüne kadar canlı kalmıştır. Genellikle başka efsane ve masallara bağlı olan birçok yorumuna rastlanmıştır. Marmaris'te rastlanan ve yayınlanmamış bir yorumda, olayın kahramanı, Odiseus kahramanı ile belli oranda benzerlik taşır; burada, arkadaşlarının terk ettiği Rodoslu bir denizcinin keyfe keder, adada dolaşması konu edilir. Bir canavar tarafından hapsedilir ve o da canavarı bilinen biçimde öldürür. Bu olaydan sonra gezisine devam eder ve bir periyle karşılaştığı bir ülkeye varır. Periyle evlenir ve bir çocukları olur. Sonunda da çocuğuyla memleketine döner.

Tek gözlü canavara, tüm kıtalarda birçok ülkenin aktarımlarında rastlanır. Basat-Depegöz konusunun ortaya konuşunda görünen o ki, Homeros'a dayanan ve Oğuzlar tarafından aktarılan Orta Asya destan ve efsanelerin bir kay-

naşması yaşanmıştır. Bu karışımı Türkler, Anadolu'nun özgün halkının aktarımlarında canlı olarak buldular; gerçekten de hem Oğuzların hem de Homeros'un yorumlarında akış aynıdır: bir →mağaradaki koyun ahırı – canavarın kör edilmesinin biçimi – kahramanın kaçmak için düzenlediği hile – bu ayrıntılı benzerlikler, iki anlatım biçimi arasındaki her benzerliği tartışma konusu yapmaktan çıkarmaktadır.

Hackmann 1904; Ruben 1944, 244-53; TTV No. 146, 257 III; Mundy 1956; Gökyay 1973, DXXXI-DLXIII.

Dev → Devler

Devler. Hint-İran kökenli olan dev sözcüğü, Türk aktarımlarında iki farklı doğaüstü yaratığa eş değer kullanılan terimdir: (1) Fransız masallarının insan yiyen devi "Ogre"ye, (2) Fransız aktarımlarındaki "Gigant"a (Almancadaki "Riese"ye). Türk sihir masallarında daha çok "Ogre"ye benzer ve dişi olarak tasvir edilir: Dev-Anası, "İnsan Yiyen Ana", kendi başına veya oğulları ile birlikte nerdeyse her zaman insan yiyen özellik taşır; insani kahraman ona karşı çıkar ve sonunda bir hileyle onu yener. Efsanede geçen iri gövdeli yaratıklar, bazen Ogre'nin masalındaki özelliklerle, bazen de "dev" sözcüğü kullanılmaksızın ve de diğer masallarda olduğu gibi, yabanilik ve kötülük özelliği verilmeksizin anlatılır. Burada ikinci grupta yer alan ve Türkçe aktarımdaki "dev" diye adlandırılan yaratık söz konusudur.

Birinci tür efsanelerdeki devler, çok eski zamanlarda bir ülkeyi oluşturan insanlardı ve sonra da bu tür ortadan kayboldu. Onların geride bıraktığı eserler, büyüklükleri nedeniyle insanları hep şaşkınlığa uğratmıştır: kaleler, sulama kanalları, saraylar, katedraller, tüneller vb. (→İmar Efsaneleri). Biri Kütahya civarında devlerden oluşan bir halkı, diğeri de Bergama'da hüküm süren Nemrud'u anlatan iki efsanede, bu yaratıkların büyüklüğü şöyle anlatılır: susadıkla-

rında evlerinden kilometrelerce uzakta bulunan →nehre doğru sadece eğilerek →su içebiliyorlardı. Kütahya Kalesi, devlerin inşaat alanı ile Yoncalı yakınlarındaki Nemrud Dağı arasında bir sıra oluşturarak elden ele verdikleri ev büyüklüğündeki kayalarla inşa edilir. Bergama devlerinin kralı ile ilgili efsanenin bir yorumundan, Naima'nın Osmanlı kroniğinde sözlü aktarılan bir destan olarak bahsedilir. Konya'ya bağlı Bozkır, Kütahya ve Tarsus'ta rastlanan bu efsanenin üç yorumunda, bu yaratıkların uzun ömürlü olduklarından ve hükümdarlarının oğlunun ölmesine kadar kendilerini ölümsüz gördüklerinden bahsedilir; kral, kaderin bu darbesi üzerine başlatılan inşaatların yapımından vazgeçer.

İkinci bir tür efsanelerde tarlada çalışan devlerle ilgili anlatımlar yer alır; böyle bir efsanede, dev bir ot biçicisi olan →Oğuz'un, Ardahan yakınlarındaki bir dağın tepesindeki kayanın onun bileme taşından nasıl oluştuğu anlatır.

Türk aktarımlarındaki bazı sihir masallarında tarla işçisi olarak yer alan tipik dev, destansı tarla işçilerinin hatıralarını korur, halk dilinde tarlada çalışmanın "Devin Zanaatı" deyimi ile tanımlanması gibi. Buna örnek olarak, ünlü bir pehlivanın kendine uygun bir rakip ararken, bir çiftçinin gücüne tanık olmasıyla nasıl korktuğunu anlatan efsane verilebilir; çiftçi, tüm çifti ile birlikte sabanını havaya kaldırarak pehlivana köyün yolunu gösterir.

Üçüncü bir tür de epik anlatımlarda devlerin ana kahraman olduğu destanlardır. Destanların kahramanları, çoğunlukla abartılı savaşçı güçleri ile anlatılır. Bu epik kahramanların bazılarının devler kategorisinde ele alınabileceğini de gösteren birkaç örnek vardır. *Dede →Korkut Kitabının* iki karakteri burada ele alınabilir: Salur →Kazan ve onun koyun çobanı Karacuk Çoban (→Çoban). Aynı epik metinde Kazan'ın dayısı ve →Basat'ın babası olan diğer bir kahraman Alp Arız (veya Alp Aruz, Alp Uruz), *Dede →Korkut Kitabında* ve diğer

epik aktarımların metinlerinde bir devin özellikleriyle anlatılır: "Onun altı (veya dokuz) keçi derisinden yapılmış başlığı kulaklarını bile örtmez. Altmış (veya doksan) keçi derisinden yapılmış paltosu topuklarına bile inmez." Kısmen parçalanmış bir epik metne göre, Dede Korkut'un kendisi de bir devin kızı tarafından dünyaya getirilir.

→Kazan; Depegöz; Oğuz.

Bayatlı 1941, 10; Boratav 1973(2), 48; Melikoff 1960, Metin: 258 ve sonrası, Çeviri: 155 ve sonrası, 434; Demircioğlu 1934, 154 ve sonrası; TTV No. 160 ve endeks sözcüğü: "Devler"; İnan (Müşfika-) HBH IV'de 1937 (No. 66), 144; Koman, TFA 89'da (1956); Erdem, "Ülkü"de, Yeni Seri, III 1942, No. 29; Boratav 1963, "L'Homme"de 1963/1, 86-105; Gökyay 1973, 28, 73, DLXXVIII-DLXXIX.

Domuz → Hayvanlar

Dönüşümler → Böcekler; Hayvanlar; Kuşlar

Dumlu → Su Kaynakları

Dumrul. Veya Deli Dumrul. *Dede →Korkut Kitabının* bir hikayesinin kahramanıdır. Kitapta, Dumrul'un "Ölüm Meleği" →Azrail'e nasıl meydan okuduğu ve ona karşı savaştığı anlatılır. Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki parçalanmış bir el yazmasında Azrail'e karşı savaşta adı Tuğrul olarak belirtilir ki, Dumrul bu adın fonetik bir yorumudur.

Başka bir efsanede ise, güvercine (→Kuşlar) dönüştürülmüş Hacı Bektaş'ın (13. yüzyılda Anadolu'da yaşamış Horasanlı bir Mutasavvıf) şahine benzeyen Hacı Tuğrul tarafından saldırıya uğradığını yazar. Ancak, Tuğrul sözcüğü Türkçede şahinin olduğu gibi *doğan*ın da öbür adıdır. Efsanenin diğer bir yorumunda Hacı Bektaş'ın düşmanının adı doğan

diye geçer. Dede Korkut Kitabındaki hikâyede her ne kadar bir tek Azrail'in güvercine dönüşmesinden bahsedilse de, Dumrul'un "şahinini" kuşa dönüştürülen baş meleği takipte kullandığı anlatılır. Görünüşe göre, "kaçış ve takipte olan ve kuşa dönüştürülen iki yaratık" ortak gelenekten esinlenerek biçimlendirme materyali olarak aynı efsane motifini kullanmış ve iki metnin yazımı oluşmuştur: bir taraftan Oğuz-Dönemine ait bir destan, diğer taraftan Bektaşilerin kutsal saydıkları kişilerin hayat öyküleri için örnek sayılan bir eser. İki metnin de en erken 15. yüzyılda yazıldığı düşünülmektedir.

Oğuz kahramanlık şiirinde anlatıldığına göre, Dumrul'un macerasının ikinci bölümü, "kocasına duyduğu aşkı kanıtlamak için onun yerine ölmeyi kabul eden" bir konudan oluşturulmuştur. Bu, Euripides'in tragedyasında işlenen Alkestis konusudur. Dede Korkut Kitabının yazarı olan Oğuz ozan muhtemelen bunu yerel bir Anadolu geleneğinden esinlenerek yaratmıştır. Çünkü Dumrul hikâyesi, Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra yarattıkları ve Oğuz efsane dünyasına ekledikleri bir efsanedir. Gerçekten de Anadolu öncesi Türklerin geleneklerini anlatan kaynaklarda ne kahramanın adına ne de öykünün iki ana motifine rastlanmaktadır.

Deli Dumrul efsanesi sözlü aktarımlarda, nadiren tamamlanmış bir biçimde, daha çok da iki anlatımın birinde süregelmiştir. Sadece Antalya'da rastlanan bir yorumda Dumrul adı korunmuştur; ancak, bu yorumda da roller değiştirilmiştir: burada doğan/şahin biçiminde görünen Azrail'i takip eden güvercine dönüşen Dumrul'un karısıdır. Bu konu geliştirilerek halk edebiyatının nesir ve şiirsel bir ögesi olarak birçok türde kullanılmıştır: efsaneler, masallar ve hikâyelerde. "Bir insanın ölüm meleğiyle kavgası" motifinin kullanıldığı yerel çok az anlatıma da rastlanır. Aynı biçimde, trajik-epik motifin modern bir kullanımı olan "karısı

tarafından geri satın alınan koca" konusuna Anadolu folklorunun sözlü yorumlarında rastlanmaktadır.

Rossi 1952, 158, 175-80; Boratav 1951, 63-65; Boratav 1958, 31-62; Boratav 1969, 103-114; Boratav 1973(1), 45-53; Gölpınarlı 1958, 18 ve sonrası; Kaşgârlı Mahmud I, 482, III 381; Ruben 1944, 230-38; Gökyay 1973, LXVI-LSVII, DLXIV-DLXXVI; Baydur 1951, "Türk Dili", I (1951), 27 ve sonrası; Pröhl 1934; Megas 1932.

Ejder. Türklerin *ejder* veya *ejderha* diye adlandırdıkları hayvan, Farsça 'azi-Dsâka' sözcüğünden türemiştir. Bu hayvan bazı metinlerde *evren* diye adlandırılır. Ejdere, epik metinlerde, şövalye romanlarında ve sözlü aktarımın masal, efsane şarkı vb. farklı türlerinde rastlanır. Genelde çok iri bir yılan olarak tasvir edilir; Kaşgârlı Mahmud'un sözlüğünde (11. yüzyıl) ve *Dede → Korkut Kitabının* bir bölümünde yedi başlı ejderi öldürdüğü için övünen Hazen adlı kahraman da onu bir yılan olarak adlandırır. Ejderin yedi başlı bir canavar biçiminde gösterilmesi veya ağzından ateş çıkarabilme gücüne sahip olması, Türklerde, farklı halklarda da rastlandığı gibi, ejdere verilen diğer özellikleridir.

Ejder, masallarda →su kaynaklarının koruyucusudur; halkın su ihtiyacı onun emrindedir ve ondan su alabilmek için, ona kurban olarak insan götürülmelidir (çoğunlukla bir bakire). Başka yerel efsaneler de, onu, doyurulması için düzenli olarak küçükbaş hayvan sunulması gereken saygıdeğer bir varlık olarak tasvir eder. Efsane ve epik metinlerde bir →mağarada yaşadığı belirtilir.

Savaşçı kahramanlar ve →kutsal kişiler ejder tarafından ya hapis tutulur (Sarı Saltuk) ya da korunur (Ahi Evren, sepicilerin koruyucu evliyası). Bazen de düşmanı olan diğer ejderlerle savaşmak için insanlarla birlik olur; I. Dünya Savaşı esnasında birinin yaşadığı bir macerayı anlatan bu türden bir efsane Mudurnu'da (Bolu iline bağlı) söz konusudur.

18. yüzyıla dayanan bir belgeye göre ejderin kökeni ile ilgili olarak, bir dişi →geyik (Hayvanlar) tarafından dünyaya getirildiği bilgisi verilmektedir. Bu inanışa, Diyarbakır'da tespit edilen çağdaş bir yorumda da rastlanır; yoruma göre dişi geyik, Süreyya'nın (Ülker) sonbahardaki bakışıyla gebe kalır; daha sonra tekrar gökyüzüne yükselen bir ejderle yeryüzüne iner; bölgenin geleneğine göre, Karacadağ'da (bölgedeki muhteşem bir dağ) toplanan bulutlar bu ejdere aittir. Bu son özelliği, 15. yüzyıla tarihlendiği düşünülen Hacı Bektaş efsanesinin metninde de geçer. Efsanede, Hacı Bektaş'ın düşmanlarına karşı korunmak üzere ejder tarafından bir mağarada saklandığı anlatılır; sonra da ejder Hacı Bektaş'ın emriyle gökyüzüne çıkar. Ejderin efsane ve masallarda su kaynaklarının koruyucusu olarak tasvir edilmesi gibi, Hacı Bektaş da bu efsanede düşmanlarına toprakları için su vermeme cezasını elinde bulundurur.

Boratav 1973(2), 96 ve sonrası; Kırzıoğlu 1956; Boratav 1967, 269; Gölpınarlı 1958, 11-3; Kaşgârlı Mahmud, DIT, I 155; Ahundov 1978, 421.

Emen (Bügdüz) → Oğuzlar

Eskatoloji (Öbür Dünya –Ahiret– Bilgisi). Çoğunluğu Ortodoks-Müslüman olan Türk halkının eskatolojik inanışlarının büyük bölümü, İncil'e dayanan gelenekten de beslenen İslam' ın resmi öğretisinden kaynaklanır. Aynı zamanda, etnik köken farklılığına, heterodoks mezheplere mensubiyete ve İslam dışındaki geleneklerin etkisine bağlı olarak sapmalara da rastlanır.

Son yargı günü yaşanacaklarla ilgili en çok bilgi kutsal metinlerde (Kuran ve Hadisler) ve onların tefsirlerinde yer alır. Anadolu'daki Sünni inancındaki Türkler için –hatta belli bir ölçüde Osmanlı sınırları dışında kalanlar da dâhil olmak üzere– Mehmed Yazıcıoğlu'nun (15. yüzyıl) *Muhammediye* eseri, bu türden peygamberane müjdelemeler için en önemli

kaynaklardan biridir. Aynı amaca yönelik yazılıp dağıtılmış ve sadece sözlü aktarıma dayalı fantastik fabllar gibi eserler, eski metinleri zenginleştirmiş ve yenilemiştir.

Birinci kategoride, dünyanın batışından önceki gelişmelere işaret eden anlatımlar yer alır: koyun ve kurdun birbirleriye iyi anlaşması, kadınların hiç çocuk doğuramaması, binaların sınırsız biçimde artması, sokakların kısaltılması gibi alışılmamış olgular. Diğer bir kategoride, günümüzle ilgili ahlaki eleştiriler yer alır: hırsın, azgınlığın, şehvetin aşırı derecede artması; saygı ve öncelik kurallarının çiğnenmesi gibi. İlan edilen günün yaklaşmasıyla diğer bazı doğaüstü mucizeler görülecektir: çok ufak ve çok iri varlıkların Yecüç ve Mecüç'ün ortaya çıkması, meraktan onları kovalamaya çalışan insanların kafalarından boynuz çıkması, →dağların ve vadilerin yok olmasıyla yeryüzünün düzleşmesi, güneş ve ay döngüsünün yön değiştirmesi, →Yecüç ve Mecüç tarafından insanların katledilmesi, Deccal'ın "Hristiyanlık düşmanı", olarak ortaya çıkışı ve Mehdi, "Messias", tarafından öldürülmesi. Son olarak da baş melek İsrafil'in sura üflemesiyle oluşacakları açıklayan mucize: o zaman geldiğinde gök yarılacak, dağlar yıkılacak, deniz ve nehirler kuruyacak, güneş ve ay ışığını kaybedecek, yıldızlar yağmur gibi gökten inecek ve bir tufan bunların hepsini yutacak. Bütün bunların üzerine ölüler dirilecek. Daha sonra insanların dünyada yaşarken yaptıkları iyi ve kötülükleri tartmak üzere terazi kurulacak ve mahkemeleri görülecek.

Dünya yaşamının bitiminden sonra ahiretle ilgili inanışları içeren bir dizi anlatım vardır: insanın yaşama tekrar geri dönmesi, toprak altında sağlam kalan tek uzvu olan kuyruk sokumu sayesinde gerçekleşecek. Amellerinin ağırlığına göre iyiler ve kötüler belirlenecek ve buna göre ya cennet ya da cehenneme gönderilecek.

Cennet ile cehennem arasındaki bölge olan Araf, dünyada iyi veya kötü hiçbir ameli olmayanların bekleyecekleri yer-

dir. Bu kişiler, sonsuza dek bir taraftan cehennem korkusu diğer taraftan da cennet özlemi içinde burada kalacaklardır.

Cennet sekiz dereceli muhteşem bir bahçe olarak tasvir edilir. Orada Kevser nehri, "cennet içeceği", akar ve her yerinde türlü türlü meyve veren Tuba →ağacı yükselir; bu ağacın kökleri yukarda, tepesi aşağıdadır. Her ikisi de cennet yaratıkları olan Huriler, "genç kızlar", ve Gılmanlar, "genç delikanlılar", cennete girenlere hizmet edecekler. Evlenmeden ölenler, cinsiyetlerine göre Huri veya Gılmanlardan birer eş alacaklar.

Cehennem ise, üzerinde Sırat köprüsünün yer aldığı ve terazi sınavından sonra insanların üzerinden geçmesi gereken bir ateş denizidir. İyiler köprüden geçmeyi başarır ve cennete ulaşırlar; kötüler ise, terazide tartılan günahlarının cezasını çekecek süre kadar cehenneme düşerler. Cehennem bekçisi Zebanilerdir ve günahkârların her türlü cezasını uygulamak için görevlidirler. Bir halk inanışına göre de cehennem, günahkârları yutan, yeniden can verilen bir yaratık olan yedi başlı bir →canavar olarak tasvir edilir. Cehennem, genelde yedi kat yerin dibine yerleştirilir.

Birkaç anlatım dizisiyle biçimlendirilen bu inanışlar, halk eskatolojisinde yaygın olarak yer alan inanışlardır. →Kozmoloji.

Boratav 1973 (2), 24-29; Bayrı 1947, 119-23; Roux 1982.

Eşek → Cinler; Hayvanlar

Evliyalar. (Ermişler) Evliya Mezarları, koruyucu evliya. Türkiye'deki evliya mezarları çok farklı amaçlara hizmet ederler; bu amaçlar şematik olarak aşağıdaki biçimde sıralanabilir: (1) Ölenleri hatırlama yerleridirler; orada yatan evliyaya saygı gösterme amacıyla ziyaret edilirler; kişi buralarda kendi mutluluğu, refahı ve ölen akrabalarının ruhları

için dua eder. Mezarın güzel görünmesi ve süslenmesi için de mum ve benzeri eşyalar getirilir; aynı biçimde mezar bekçisine de hediyeler verilir. (2) Hastalıklardan kurtulmak için kutsal ziyaret (hac) yapılır; bunun için armağanlar verilir ve kurtulmak istenilen hastalık için kurban kesilir. (3) Mezarda yatan kutsal kişiye özel bir istek için başvurulur: evlenme, çocuk doğurma, belirli bir malın edinilmesi, uzakta olan bir yakının tez zamanda ve sağlıklı bir biçimde geri dönmesi gibi. Son iki gruptaki evliya mezarları daha çok orada dile getirilen isteklere göre sınıflandırılmıştır. Sağlık kazanmak üzere başvurulan mezarın yakınlarında *ocak* denen, altında şifa vermek üzere bu işle uğraşan bir kişi bulunur. (4) Hac, bayramların, yıllık pazarların ve ortak yemeklerin düzenlenmesi için yapılır. Kurban edilen hayvanların eti beraberce yenir veya yoksullara dağıtılır. →Sarı-Kız.

Mezarlar, yapım nedeni ve inşa biçimine göre ihtişamlı katafalklı türbelerden, birkaç taşla sınırlanmış basit mezarlara kadar farklılık gösterebilir; yer yer de bir →ağacın altında, dallarına kumaş parçaları veya örtüler asılmış biçimde. Kimileyin de artık mezar izinin silindiği ve sadece orada yatan kişinin adından anlaşılabilen *yatırlara* rastlanır. Bazen bu yatırlar doğa olaylarının ve yerleşim yerlerinin adını taşırlar, bir →ağacın, bir →dağın, bir su kıyısının adını; örneğin, Kum Baba, Çınar Dede gibi.

Bazı evliyaların efsanelerinde neden anıtsal mezarları olmadığı anlatılır: çünkü onların böyle istediğine inanılır; evliyaların mezar ustasının onlar için yaptığı mezarları geceleri yıktıkları ve sonunda da ustaların pes etmesiyle gökyüzünün altında serbestçe huzur bulduklarına inanılır.

Mezar adlarının kökeni farklıdır. İlk grupta ünlü tarihsel kişilikler yer alır; Seyitgazi'de Battal, İstanbul Haliç'te Eyüp gibi. Diğerleri hayali-tarihi kişiliklerdir; Boğaziçi'nde Yuşa Peygamber ve Erzurum yakınlarında Ba'lam Ibn-Ba'ur gibi Türkler tarafından topraklarında mezarlar adadıkları kutsal

kişilerdir. Diğer bazıları doğuştan (kökenden) Türk anlatımlarına dayanır: Ardahan yakınlarında kutsal Oğuz'un mezarının kökeniyle bağlantılı olarak Anadolu'yu fetheden →Oğuzları hatırlatan bir efsane anlatılır. Çoğu kez tespit edilemeyen isimleriyle birçok hayali-tarihsel evliya, Anadolu ve Rumeli'deki fetihleri anlatan efsanelerle ilişkilendirilir; örneğin, Afyon bölgesindeki Uzun-Kız: onun kâfirlere karşı bu toprakların fethedilmesinde bir kahraman olduğu anlatılır. Aynı zamanda o bölgenin dağlarında yaşayan →geyiklerin çobanı ve koruyucu evliyası olarak bilinir.

Elbette bu mezarların büyük bir kısmı Anadolu'nun Müslümanlaşması ve Türkleşmesi öncesinde de aynı yerlerindeydi. Türkler de aynı kutsanmış yerlere, orada gömülü bulunan kişilerin efsanelerini de kullanarak kendi kutsal hatta efsanevi kahramanlarını yerleştirmişlerdir.

Zanaat birlikleri geleneğinde herhangi bir zanaatın doğuşu bir Pir'e dayandırılır. Bazı Pirlerin kökeni Hristiyanlığa veya İslami geleneğin peygamberlerine dayanır; örneğin, Âdem Peygamber çiftçilerin, Davud Peygamber demircilerin ve Kuran'da adı geçen İdris Peygamber de terzilerin koruyucusudur. Diğerleri ise, berberlerin koruyucusu olan Selman gibi ihtişamlı İslami kişiliklerdir. Halk aktarımlarının ozanları sayılan *âşık*lar, koruyucuları olarak destansı kişilik →Hızır'ı kabul ederler. Çırakların şiir ve destan sanatına geçmesinde onlara el veren ismen zikredilen Hızır'dır; Hızır, çırağa "aşk kadehi"nden içirtir ve ona önceden belirlenen aşkının "resmini" gösterir.

Tanyu 1967; Çelik 1941, 509-13; Önder 1955, 11, 17, 19, 39, 44, 54, 64; Boratav 1957, 162-66; Boratav 1973 (1), 110-13; Boratav 1973 (2), 47-55.

Gemi → Nuh

Geyik → Hayvanlar

Gök gürlemesi. Şimşek çakması ve gök gürlemesi, Anadolu'daki Türklerin halk geleneğinde, kökenleri muhtemelen eski çağ dinlerine dayanan belirli ritüel ve inanışları bir araya getirmektedir: örneğin; zengin bir ürün alabilmek için ilkbahardaki ilk gök gürlemesi duyulduğunda ambara el vurma geleneği. Heterodoks Tahtacılar da, tıpkı Nasreddin Hoca'nın kaba-komik bir fıkrasında ve eski Türklerin inanışlarında olduğu gibi, sert rüzgârın ve gök gürlemesi ile şimşek çakmasının eşlik ettiği fırtınanın tanrısal kızgınlığa işaret ettiğine inanırlar. Antalya bölgesi Yörükleri, gök gürlemesinin öbür dünyada Meleklerin, Cehennem bekçileri ve günahkârların işkencecileri olan Zebanilerle tutuştukları kavgada sopaların birbirine değmesinden meydana gelen ses olduğunu düşünürler.

Şimşeğin kendisini taş veya metale dönüştürebileceğine inanılır. Bir efsaneye göre, Köroğlu kendisine böyle bir metalden doğaüstü özelliklere sahip bir kılıç yaptırmıştır. Bu kılıç, kınından çıkarılmadan da kesebiliyordu.

Boratav 1973 (2), 14, 56; Roux 1970, 118; Boratav 1931, 36, 56; Roux 1982.

Gökkuşağı → Kozmogoni

Gökyüzü → Eskatoloji; Kozmogoni

Guguk kuşu → Kuşlar

Gul-Yabani → Cinler

Güneş → Eskatoloji; Kozmogoni

Güvercin → Dumrul; Kuşlar

Hayvanlar. Türkiye Türklerinin birçok halk inanışı, bugünkü

İslami etkiye rağmen, eski hayvan kültünün izlerini taşır. Bu inanışlar, bir taraftan daha çok →Nuh'u ve Süleyman'ı anlatan etiyolojik efsanelere dayanırken diğer taraftan da, tabular, yasaklar ve kehanetler biçiminde yaşamaya devam etmektedirler. Böylece –ister etiyolojik ister diğer biçimlerde olsun– efsane ve fabl arası bir tür olarak hayvan destanları yerleşmiştir.

Kesin bir yasakla belirlenen hayvanlar domuz ve yaban domuzudur. Bu hayvanların sadece etlerinin yenmesi değil, dokunulması bile yasaktır. Daha az katı bir yasak köpek için geçerlidir: ağzıyla dokunduğu her kap kirli kabul edilir ve ritüel olarak temizlenmek zorundadır, bu durum etinin yenmesi yasak olan diğer bazı hayvanlar, örneğin kedi için geçerli değildir. Hatta kediye belli bir ölçüde saygı ile davranılır. Bir efsanede kedinin niye her zaman dört ayağı üzerine düştüğü anlatılır: Peygamberi bir yılandan kurtardığı için; o da teşekkürünü kedinin sırtını okşayarak gösterir. Tavşan, Aleviler için temiz olmayan bir hayvandır; bu tabu, muhtemelen avcı topluluklarının eski aktarımlarına dayanmaktadır, buna göre, bir hayvanın etinin yenmesiyle onun fiziksel ve ruhsal özellikleri avcıya geçer; bunu, 15. yüzyıla (veya 16. yüzyıla) tarihlenen Gaziantep yöresi ile ilgili bir derlemede geçen ve bugün de sözlü aktarımda geçerli olan bir atasözü kanıtlar: "Tavşanı kaçarken gördüm ve etinden iğrendim." Sünni Türklerde de, eti yenmesine rağmen, tavşanla karşılaşmak kötü bir durumun habercisi olarak görülür.

Kurdun mitolojik karakteri, izlerini Anadolu-Türk aktarımına da bırakmıştır. Yakın zamanlardan bir efsanede, Türk Kurtuluş Savaşı'nın (1922) son çarpışmaları esnasında bir kurdun bir ordu komutanına yol gösterici olarak hizmet ettiği anlatılır. Anadolu Türkmenleri, kurdun insan soyundan olduğunu anlatırlar. Dört kardeşin en küçüğüdür; kendinden büyük kardeşleri miras olarak kendine payına düşen

koyunları vermedikleri için, bir kurda dönüşerek o andan itibaren insanlardan haraç olarak koyun almaya yemin eder. Güneydoğu Anadolu'da Nizip civarında saygı gören ve kırk mağaradan oluşan bir mezarlığın adı "Kurt Baba"dır; burada yaşayan kurtların atasının her yıl koyun sürülerinden bir koyunu yemeye hakkı olduğuna ve bu kurda ateş etmekten kaçınmak gerektiğine inanılır. Kurdun bazı uzuvları örneğin, dişleri ve derisi muska olarak taşındığında veya sakatatları yendiğinde bunların şifa verici özelliği olduğu düşünülür.

Geyik de bazı doğaüstü güçlerle donatılmış diğer bir kült hayvanıdır. Anadolu'nun eski dinlerine dayanan efsanelerde, bazen bir dişi olarak, ona, sihirli güçlere sahip "ustalar" veya →çobanlar eşlik eder. Bu kişiler, hayvanların bekçileridir ve onları avlayan avcıları ölümle, sakatlıkla veya silinemeyen yeşil renkli işaretlerle cezalandırırlar. Insanların geyiklere dönüştürüldüğü yollu anlatımlar da vardır, örneğin, 14. yüzyıl →evliyalarından Abdal Musa efsanesinde olduğu gibi. Bazı evliyalar binek hayvanı olarak geyik kullanır. Bir efsaneye göre, kozmik →canavar da bir dişi geyiğin çocuğudur.

Çok farklı kökenlere dayanan ve farklı efsanevi anlatım biçimlerinde konu edilen atın da özel bir yeri vardır. Bunların en ünlüsü, Köroğlu'nun Kır-At'ıdır; efsaneye göre o, kanatları olan beyaz bir savaş atıdır. Köroğlu efsanesinin bazı yorumlarında, sahibi tarafından ışık sızamayan bir ahırda uzun süre özel bir bakıma tutulmasıyla Kır-Atın kanatlarının çıktığı anlatılır. Diğer yorumlara göre bir →gölün taşkınlarından inen mucizevi bir attır. Epik arka planları ve efsanenin kahramanlarıyla bağlantısı olmayan aynı kökenli başka atlara farklı anlatımlarda yer verilir. İhtişamlı kişilerin atlarının da gençlik suyundan (→Hayat suyu) içtikleri için ölümsüzlüğe sahip olduklarına inanılır, Köroğlu'nun Kır-At'ı, Hızır'ın Boz-At'ı, Şah İsmail'in Kamer-Tay'ı, →Hz.

Ali'nin Düldül'ü gibi. Abu-Bakr Ibn-Abdallah ad-Dawadari, mucizevi atların ırkının kökeni ile ilgili bir aktarımda, bu atların "ateş at"ın soyundan geldiğini ve sihirli güçleri olduğunu anlatır: sahibiyle konuşabilen ve rüzgar kadar hızlı bu at, yabani kuşları yakalamak için onların seslerini taklit eden sihirli kavalı da icat eden kahraman bir Tatar prens tarafından yakalanır.

Cennet hayvanı olarak kabul edilen koyun (→Çoban), birçok efsanenin odak noktasını oluşturur. Bolu Mudurnu'da belirlenen bir halk anlatımında, koyun da geyikte olduğu gibi bir "usta" ile ilişkilendirilir: bu mucizevi kişi, koyun çobanının şu veya bu nedenle işinin başında olmaması durumunda sürüye göz kulak olur.

Kedi, köpek, eşek, teke, oğlak gibi birçok hayvanın →cin taşıma ayrıcalığı vardır. Kedi, ayrıca bazı efsanelerde bir "cömert peri" rolünde görünür; örneğin bir yorumda, Osman adındaki kedi öldüğünde, uzun yıllar sadık bir yol arkadaşı olduğu sahibi yaşlı bir kadına tüm mirasını bırakır.

Mitolojik figür olarak sadece bir kez kahramanın "sonradan edindiği baba" olarak ortaya çıkan aslan, Oğuz destanında →Basat'ın çocukluğunun ve bir Tatar hanedanlığının kökeninin anlatımında görülür. Bu efsane, Mısırlı kronikçi Abu Bakr b. Ad-Dawadari'nin eserinde (13./14. yüzyıl) belgelenir. Aynı efsane, 19. yüzyılın başında Posoflu Âşık Üzeyir tarafmdan yazılan bir *hikâyede* ana motif olarak kullanılır; öyküde, ormana terk edilen ve öldürülmesi için emir veren Padişahın daha sonra tahtına çıkan bir çocuğun öyküsü anlatılır.

Eşeğin dik kafalılığı →Nuh'un dönemi hakkındaki efsanelerin bir bölümünde anlatılır; bunların en ünlüsü, Şeytan'ın nasıl bir hileyle Nuh'un Gemisi'ne bindiği ile ilgilidir; Şeytan, görünmez olur ve bir eşeğe biner: ancak, eşek gemiye çıkmak istemeyince, Nuh eşeğe şeytanın özelliği olan "la-

netli" küfrüyle bağırır. Şeytan bu yolla Nuh'un Gemisine çıkar. Özbek yazar İmami (17. yüzyıl) tarafından Türklerin efsanevi öykülerinden oluşan *Hanname* metnindeki bir efsanede, Nuh'un bir dişi eşekle bir dişi köpeği birer "kıza" dönüştürdüğü anlatılır.

Hiç kuşku yok ki, *Dede →Korkut Kitabında* bazı kategorilerde "utanmaz" ve "ukala" kadınlardan, "Şuradaki kadın Nuh' un eşeğinden gelmedir" diye bahsedilirken, kastedilen bu dişi eşektir.

İbrahim ile Nemrud dönemini anlatan bir efsane, halk aktarımında katırın bereketsizliğini açıklamak için kullanılır: Nemrud, İbrahim'i yakmak istediğinde, kütük yığını için odun getirmeyi kabul eden tek hayvanın katır olduğuna inanılır.

"Sarı Öküz", yaygın halk inanışında düz olduğu düşünülen dünyayı iki boynuzu arasında taşıdığına inanılan hayvandır. İnanışa göre, 70000 ayağı vardır; iki ayağı arasındaki zaman farkı binlerce yıldır; boynuzları yakuttandır. Diğer bir yoruma göre, öküz, ayaklarını ateş tarafından taşınan dikdörtgen bir yakutun üzerine koyar, ateş de "Tanrısal Güç" tarafından taşınır. *Hanname*'nin yazarı tarafından Yecüç ve Mecüç'ün (→Eskatoloji) yaşadığı fabl dağı Karn ül-Bakar, "Öküz boynuzu", halk aktarımında sözü edilen "Dünyayı taşıyan öküzün boynuzları" ile ilgili olmalıdır. *Hanname*'ye göre Yecüç ve Mecüç Yafet'in iki oğludur; insana benzemezler; utandıkları için fabl dağları Karn ül-Bakar'a kaçarlar. Baba tarafından insan ve anne tarafından cin olan ardılları, Karneyn-i Ekber tarafından (sözcük anlamı: "büyük çift boynuzlu", Büyük İskender) bu dağlarda duvarlar arkasına hapsedilir (→Eskatoloji). İnek, basit bir nedenle, ilk insan Âdem'in ilk iş hayvanı olduğu için saygı görür. Artvin Ardanuç'taki bir efsanede, "Dağ göllerinin ustaları" (→deniz/göl) olarak görülen boğalar söz konusudur; sabahın ilk ışığında görülen ve sonra da kaybolan "kutsal"

(→) hayvanlardır.

Etiyolojik hayvan efsanelerine son bir örnek, köstebeğin oluşumunu anlatan bir aktarımdır: bir tarla üzerine yapılan bir hak tartışmasında, yalancı şahit olarak kendini kullandıran ve Tanrı'nın cezası sonucunda bir hayvana dönüştürülen bir insan söz konusudur; gizlendiği ve içine girdiği topraktan, söz konusu toprağın dolandırıcıya ait olduğunu söyler.

→Canavara eş anlamda görülen yılanla ilgili inanış ve efsanelerin bir bölümü Nuh efsanesine dayanır: yılan, Nuh'un gemisinin çatlaklarını tıkamayı başarır ve bu hizmetine karşılık Tanrı onun "en lezzetli etle" beslenmesine izin verir (→Böcekler). Yılan, sıklıkla "Ev Cinlerine" dönüşür (→Cinler) ve özellikle eski yapıların kalıntılarında "hazine bekçiliği" rolünü üstlenir.

→Ayı; Balık.

Boratav 1973(2), 9 ve sonrası, 14, 61, 63, 68-77; Boratav 1973(1), 107, 113; Boratav 1966(2), 363 ve sonrası; Abu Bakr, Kanz. VII, 175-77, 180; Abu Bakr, Durar... fol. 196-199; Boratav 1946, 97, 180, 249 ve sonrası, 253 ve sonrası; Gökyay 1968, 284 ve sonrası; Ahundov 1978, 454-57; Roux 1982.

Hazineler → Basat; Ejder; Böcekler; Depegöz

Hızır. Musevi, Hristiyan ve Müslüman geleneklerinde ortak olan mitolojik bir kişiliktir. Bu ad, Arapçadaki *hadir*, "yeşil kişi" sözcüğünden türemiştir. Bazı özellikleri Gılgamış-Destanına dayanır. Hızır efsanesi, İskendername'den sonraki zamana, Musa ve yol arkadaşlarının konu edildiği Musevi efsanesi Elias ve Rabbi Josue b. Levi'ye ve de Kuran'a (18. Sure, 59.-81. Ayetler) girmiştir. Hızır, Türk aktarımlarına da birçok efsane ve inanış biçiminde girmiş ve bir peygamber olarak ele alınmıştır. Hayat suyundan (→Ab-ı Hayat) içtiği

için ölümsüzlüğe sahip olduğuna inanılır. Bugüne kadar dünyada yaşadığına inanılır, özellikle de kendi adını taşıyan, Hristiyan geleneğinde de kutsal Georg Bayramı diye bilinen (23 Nisan), 5/6 Mayısta kutlanan Hıdrellez Bayramının gecesinde (Hızır ve İlyas (=Elias) sözcüklerinden türetilmiştir) ortaya çıkar. İlyas, Hızır'ın yol arkadaşı olan diğer bir mitolojik kişiliktir, ya kardeşidir ya da bir yerel aktarıma göre Ellez adında bir kadın olarak Hızır'ın sevgilisidir. Bayramlarının gecesi, dünyada yılda bir kez buluştukları an olarak takip edilir.

Birçok yerleşim yeri, Hızır'ın uğradığı sanılan veya onun bayramının kutlandığı yerlerdir. Onun adıyla birleştirilen inanış ve ritüeller, onu eli açık bir hayırsever, bereketi ve çoğalmayı, doğanın baharda yeniden canlanmasını sağlayan güç olarak gösterir. Sararan çimenin yanından geçmesiyle çimenin yeşerdiğine inanılır; gıda maddelerine el sürmesiyle çoğalma ve refah oluşur. Mucizevî güçlere sahip bir yaşlı olarak da tasvir edilir; gri atı üzerinde darlık içinde olan insanlara yardıma gelir: darda olanlara, güçsüzlere, çölde çaresizliğe düşmüşlere veya →denizde gemi kazası geçirenlere.

Bazı inanışlarda yeryüzü ve sular o ve yoldaşı İlyas arasında paylaştırılır. *Dede →Korkut Kitabında* aynı kişi olarak bazen Hızır bazen de Hızır-İlyas adıyla gri atı üzerinde ölümcül biçimde yaralanmış olan kahramanın yardımına koşar; kahramanın çaresiz annesine, ayran ve yabani çiçeklerden oluşan bir merhem hazırlamasını önerir.

Evliya Çelebi (17. yüzyıl) *Seyahatnamesinde* bir çağdaşının (muhtemelen hayali bir kişilik) Hızır ile olan ve Musa ile yoldaşının öyküsünü andıran bir macerasını anlatır. Ancak bu, sonsuz hayat bitkisini arayan Gılgamış macerasının bir yorumudur.

Müslüman Türklerde Hızır'ın Bahar Bayramı daha çok kadınların geleneklerindendir; erkekler bu bayramı pek önem-

semezler hatta "Çingene bayramı" yakıştırması yaparak onu küçük görürler. Alevilerde bu bayram asla itibarsız değildir; kışın Ocak sonu/Şubat başı düzenlenir, kurban kesilir ve sayısız seremoni ile kutlanır. Bektaşi Tarikatının törenlerinde her biri *post* diye adlandırılan 12 oturma yerinden birinin adı "Hızır'ın makamı" olarak tanımlanır.

Hızır kültü, Ortodoks Müslümanlar tarafından kötülenerek de Nusayriler olarak adlandırılan, Suriye'deki Arap Alevilerde ve Hatay'da (eski Antakya ili) büyük önem taşır. Ona, çoğu deniz kıyısında bulunan, beyaz taştan yapılmış veya beyaz kireçle boyanmış mezarlar adanmıştır; bu mezarlar, hac yolculuklarının durağı ve özel saygı gören yerlerdir.

→Köroğlu, Hayat Suyu, Su Kaynakları.

Boratav, İslam Ansiklopedisinde Hızır maddesi; Boratav 1973 (2), 270-74; Boratav El (2) de Khıdr-İlyas maddesi; Rossi 1952, 108 ve sonrası; Gökyay 1973, 10, 12.

Horoz → Kuşlar

Hz. Ali. Hz. Muhammed'in kuzeni ve damadı ve dördüncü Halife olan Ali İbn-Ebu Talip birçok Müslüman ülkenin halkı tarafından özel bir saygı ile anılır; O, İslam öncesi yerel gelenekleri de içine alan efsanelerin kahramanıdır. O'nun kültünün ve efsanesinin yaygınlaşması, özellikle Şii devletlerde ve Şii inancının etkin olduğu topluluklarda dikkate değer biçimde artış göstermiştir. Alevilerin heterodoks Şii mezhebinin yaygın olduğu Anadolu'da, Şii olmayan topluluklar dahi Hz. Ali efsanesini yorumlayarak zenginleştirmişlerdir.

16. yüzyıla tarihlenen Alevilerin bir Anadolu kozmogonisine (yaradılış destanı) ve buna bağlı Şii Kızılbaş mezhebine göre, Hz. Ali ezelden beri var olan "beyaz ışık"tır ve baş melek Cebrail'in de öğretmenidir. "Yeşil ışık" olan Hz. Mu-

hammed ve Hz. Ali tek vücut olmuşlardır. Anadolu Kızılbaşlarının diğer bir inanışına göre, Venüs gezegeni Hz. Ali'nin alnından doğmuştur. Pir Sultan Abdal (16. yüzyıl) bir şiirinde, turnanın sesinin, aslanın bakışının ve koçun gücünün (→Hayvanlar) Ali'nin armağanları olduğunu dile getirir.

Hz. Ali'nin başkahraman olarak ortaya çıktığı, hayal ülkelerinin fetihleri, putperestlere ve insan dışı varlıklara (devler, kötü cinler vb.) karşı kahramanca savaşları üzerine geniş bir yazın oluşmuştur. Anadolu'daki birçok yerleşimin adı onun kültüne dayanır. Bazen onun seferlerinin basit izleri konu edilir: atının nal izleri, kılıcının darbe izleri vb. Bu anlatımlara bağlı olarak oluşan efsanelerde Hz. Ali'nin bazı Anadolu yerleşimlerinin fethedilmesinde bizzat yer alması gerekirdi, ancak bu sadece bir anakronizmdir (tarih yanılgısı). Toroslardaki Düldül Dağı, adını Hz. Ali'nin efsanevi atına borçludur. Erzincan Başköy yakınlarında Şebge'deki bir türbede yatan putperest prensesin Hz. Ali'nin sevgilisi olduğu düşünülür; bu kutsal yerin Hz. Ali tarafından sıkça ziyaret edildiğine bugün bile inanılır.

Gölpınarlı ve Boratav 1943, 160, 113; Boratav 1973, 23 49 ve sonrası, 73. Ahundor 1978, 419.

Irkıl. veya **Irkıl-Ata**, **Irkıl-Koca**, **Irkıl-Hoca**'da denir. Oğuz Han'ın ve onun en yaşlı oğlu Kün Han'ın ihtiyar bilge danışmanıdır. Irkıl, aynı zamanda iki →Oğuz boyunun atası ve epik isim babasıdır. Uluğ-Türk, →Korkut-Ata, Poştı-Koca gibi sihirli-dinsel güçlere sahip olan kişilerden sayılır. İslami aktarımlar, bu efsanevi kişilere daha sonraları "Vezir" unvanını vermiştir.

Irkıl adı bile sihirli güçlere sahip birinden bahsedildiğine işaret eder. Sözcük, "sihirli yakarış" olarak "şarkı" anlamındaki *ır* kökünden gelir ve bu nedenle de *ırla* "şarkı söylemek", "yakarış şarkısı söylemek"; *ırk* "kehanet" anlamını taşır (karşılaştır: ünlü anlam ve kehanetler metinler antolojisi *Irk Bitig*,

"Fal Kitabı"). Irkıt, böylece "kâhin" de demektir.

Muğla civarında *ırıkla-* (*ır-* kökünden türemiştir) eylemi, romatizmal hastalıkları iyileştirmek anlamındaki bir sihrin adıdır; aynı zamanda, "bir hastayı uykuda rahatsız ederek yakarış sözleriyle iyileştirmek" anlamına da gelir.

Abu'l-Gazi Bahadur, 29., 30. metin; Sümer 1960, 363 ve sonrası; Ögel 1971, 209 ve sonrası, 262, 391; Boratav 1973(2), 142 ve sonrası; İA, Korkut-Ata maddesi.

İbibik → Kuşlar

İfrit → Cinler

İlyas → Hızır

İmar-Efsaneleri. Efsanevi varlıkların karıştığı camiler, kiliseler, saraylar, surlar, köprüler vb. büyük imar işlerinin konu edindiği birçok efsane vardır. Bu tür anlatımlarda →devlerden büyük yapıların sanatsal ustaları olarak bahsedilir; kalelerin inşası, sulama kanallarının düzenlenmesi gibi. Bu efsanelerin bazı yorumlarında, devlerin ölümsüzlüğe kavuşmanın sevinci içinde oldukları ancak bu sevincin, krallarının oğlunun ölümü üzerine inşaat işlerinin devamından vazgeçtiği güne kadar devam ettiği söylenir.

İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra, Aya Sofya Kilisesi üzerine oluşturulan Hristiyan efsaneleri Türk-İslam ögeleriyle zenginleştirilmiştir. Kilise mimarının kubbeleri sağlamlaştırmak için, →Hızır'ın sırf bu iş için Mekke'den gidip aldığı Hz. Muhammed'in tükürüğü ile karıştırılan harcı kullandığı yönünde bir inanış oluşur. Aynı Hızır, diğer bir efsaneye göre de, kilisenin eksenini Mekke yönüne çevirebilmek için parmağını sütunlardaki bir deliğe sokar; böylece kilise bir camiye dönüşür.

Anadolu'ya yayılmış olan kaleler, halk anlatımlarında "Cenevizliler" tarafından inşa edilen yapılar olarak düşünülür. Erzurum kökenli bir efsanede imparatorluğundaki sayısız surları yaptıran Karun'dur (Türk-İslam geleneğinde bu efsanevi kişi zenginliği ile Karun'a benzetilir). Karun'un bu muhteşem hazinesini çar çur etmek için bir savaş hilesine başvuran Ceneviz kralı, Karun'a sığınmacı kimliğinde birini elçi olarak göndererek onu sarayların inşasına ikna eder.

→Nuh

Ardem 1948; Aussack 1941; İstanbul Ansiklopedisi, "Ayasofya" maddesi; Boratav 1973(2), 36-91; Akundov 1978, 415 ve sonrası, 412, 424.

İnsan, İnsanın Yaradılışı → Antropogoni

İnsan Yiyen Dev → Devler

Kaf-Dağı → Dağ

Kaleler → İmar-Efsaneleri

Kara-Koncolos. Kışları ortalıkta gezinen ve bölgesine göre Koncolos, Kancalar, Congolos (Konsolos'un Metatezi), Kara-Congolos gibi farklı adlar altında rastlanan kötü niyetli bir yaratıktır. Türk aktarımlarındaki Kara-Koncolos ve ondan türeyen tüm diğer farklı adlandırmalar, ilk örnek olan Yunan Kallikantzaros'a dayanır. Bazı kullanımlarda sözcüğün ilk bölümü kaybolmuş ve Koncolos, Congolos gibi basit tanımlamalara dönüşmüştür. Diğer taraftan Kara ön takısı ile bazı Türkçeleşmiş adlar, Bulgar ve Yunan halk geleneğine de girmiştir.

Karadeniz bölgesinde bu yaratığın kışın buzlu zamanlarında insanları kızgın bir biçimde takip ettiğine inanılır. So-

kaklarda kurban bulmak üzere dolaşır. Kötülüklerinden kurtulabilmek için, onun sorduğu sorulara *kara* sözcüğünün geçtiği deyimlerle yanıt vermek gerekir. Eğer kızgınsa ve sorduğu sorularla kurbanı kendini savunamıyorsa, onu bir tarakla öldürür; bu nedenle kötülükleri için ortalıkta dolaştığına inanılan zamanlarda, tarakların gizlemesine dikkat edilir. Yozgat'ta Zemheri başlangıcında (10-17 Ocak) ev,leri girdiğine inanılır; bu nedenle, kışın bu günlerine *Congolos* zamanı denir. Yiyecek ve içecekleri pisletir; uyuyanları yakınlarının sesini taklit ederek kaçırır; çağırdığı kişi uyanamayıp peşinden giderse, donarak ölüme mahkûm olur. Bu bölgedeki inanışa göre, Congolos'un evlere girmesini engellemek için pancar kullanılmalıdır.

Kahane ve Tietze, The lingua franca in the Levant, Urbana, University of Illinois Pres 1958, 521-23; Bernard 1970, 477-86; Özbaş 1967; Boratav 1973(2), 94 ve sonrası.

Kara-Kura → Cinler

Karga → Kuşlar

Kartal. Sözcük anlamı: "karakuş"; *Karakuş, bürküt/bürgüt* Türkler tarafından kartala eş anlamlı kullanılan sözcüklerdir. Sibirya halklarında muhteşem bir yeri olan bu kuş, Kaşgârlı Mahmud tarafından "Karakuş Yılduz" olarak Yunan mitolojisindeki Jüpiter karakterli kartalını andıran Jüpiter gezegeninin belgesi olarak anılır.

Uluslararası katalogda (AaTh) 301 numaralı masal türünün genişletilmiş bir yorumu olan Kırgız kahramanlık şiiri *"Er-Töştük"*te olduğu gibi, aynı masalın bazı Anadolu yorumlarında da (TTV No.72), öbür dünyanın kahramanını yeryüzüne getiren →kuş bir kartala benzetilir.

Bir Anadolu halk türküsünde -bir mitolojik yaratığı veya basit bir poetik resmi hatırlatan- bu kuştan şöyle bahsedilir:

"Yüksek dağın zirvesinde haşmetli kartal yeryüzünü kaplamak üzere kanatlarını açtı."

Kartal, Oğuz boylarının kuş amblemlerinden (→eski Türkçede: *ongon*) biriydi: bunu, Raşid-ad-Din Fadallah'ın Ay Han'ın dört anlatımından ve Abu'l-Gazi Bahadır Han'ın Gün Han'ın devamı olan Salur boyu aktarımlarından anlıyoruz. Salurlar ve hanları Kazan Han için yazıldığı düşünülen *Dede →Korkut kitabında,* Oğuzların bu kuş için duydukları saygının bir kanıtı olarak anlaşılması gereken, "alaca benekli kartalın faziletlerini taşıyan kişiler" anlamında kahramanlar için çoğunlukla "Çal Karakuş erdemlü" ifadesi kullanılır.

→Kuşlar.

Rossi 1952, 175-80; Roux 1966, 80 ve sonrası, 379, 399; Er-Töştük 1965, 162, 226; AaTh No. 301; TTV No.72 V; Boratav 1955, No.22; Boratav 1968, 81; Kaşgârlı Mahmud III, 221; Bazin 1971, 128-32.

Katır → Hayvanlar

Kaya. Özellikle kıvrımları insan veya hayvana benzeyen kayaların dayandığı bir efsane vardır. Gelin-Kaya ("Yeni Evlenen Gelin") diye adlandırılan keskin kaya hakkında birçok farklı yerde aynı öykü anlatılır: Kocasına gitmekte olan yeni evlenmiş bir gelin, alçak bir zengin ağa tarafından kaçırılmakla tehdit edilir; genç kadın, kendisini taşa çevirmesi için Tanrı'ya yalvarır. Diğer anlatımlarda tanrıya küfretmenin veya küstahça kibrin karşılaştığı cezalarından bahsedilir (→Dağ); kayanın bir kadını (bazen de bir çocuk veya diğer kişilerin eşliğinde) andırır biçiminde olmasının nedeni, çocuğunun altını silmek için bir parça ekmek kullanmak isteyen kadının kayaya dönüştürülerek cezalandırılmasıyla oluştuğu açıklanır. Birçok kaya "şahit" diye adlandırılır çünkü onların bir →evliyanın mucize gücüne itaat ettikle-

rine ve onun lehine şahitlik yapacaklarına inanılır.

Kayanın diğer bazı özellikleri efsane, inanış ve ritüellerin oluşmasını etkilemiştir. Biga yakınlarındaki Gelin-Kız, "yeni evlenen kız", kayasında bir kadın göğsü benzetmesinden dolayı, oradan sürekli olarak bir →su kaynağının aktığına inanılır; burası, bebekleri için yeterli süte sahip olmayan annelerin kutsal ziyaret yeridir. Manisa'yı çevreleyen ve kökeni antik mitolojideki Niobe'nin trajik maharetinden alan kaya bloğunun, bugün bile taşa çevrilmiş ağlayan bir kadın olduğuna inanılır ve özellikle kadınlar tarafında ziyaret edilen İslami bir kutsal ziyaret alanıdır.

Yalçın dağ eteklerindeki bazı kaya izleri, efsanevi kişilerin atlarının nal izleri olarak kabul edilir; →Hz. Ali'nin atı Düldül'ün veya Köroğlu'nun Kır-At'ının.

→Mağara.

Önder 1955, 31,51; Tanyu 1968, 82, 115-17; Erhat 1972, 278 ve sonrası; Boratav 1973 (2), 64; Ahundov 1978, 414 ve sonrası.

Kavak → Ağaç

Kaval → Çoban

Kaynaklar → Su Kaynakları

Kaz → Sarı-Kız; Kuşlar

Kazan → Kazan

Kazan. Veya **Salur-Kazan**. Ulaş'ın oğludur. Oğuz isim babasıdır; *Dede →Korkut Kitabının* öykülerinde on iki bölümün sekizinde geçen muhteşem kişi. → Bayındır Han'ın damadı ve "İç-Oğuzlar" boyunun hükümdarıdır. Adının bir bölümü

olan "Salur" sözcüğü, →Oğuzların ilk 24 boyundan birinin adıdır. Salur, Ulaş ve Kazan sözcükleri Anadolu'da yerleşim adları olarak korunmuştur. Büyük tencere anlamındaki Kazan aynı zamanda hem Altın Ordu'nun hem de aynı sözcükten türeyen Moğol hükümdar Gazan'ın adıdır. Kazan efsanesinin Abu-'l Gazi Bahadur tarafından anlatılan bir halk yorumunda, muhtemel bir sözcük oyunuyla, "bayrama katılan konuklara yemek dağıtmak için bir eliyle yemek kazanını kaldırarak" gücünü kanıtlayan bir kahramandan bahsedilir.

Ayrıca, Türk aktarımında, deniz dibinde gömülü olan ve *Manas* Destanının kahramanı Er-Töştük'ün dünyaya geri getirmek zorunda olduğu mitolojik bir "kazan"dan bahsedilir. Bu kazan, doğaüstü güç ve yetkiyle canlandırılmış bir yaratık olarak donatılmıştır. Şaman sihir geleneğinin önemli bir yeri olan kazanın, Yeniçerilerin aktarımlarında da sembolik anlamı vardır, onların isyanı "Kazan Kaldırma" olarak adlandırılmıştır.

Dede →Korkut Kitabının dört bölümünde kazanın merkezi rol üstlendiği farklı olaylardan bahsedilir. Kazan'ın başkahraman olduğu destanların sayısı bir zamanlar mutlaka daha fazlaydı; *Dede →Korkut Kitabının* birçok bölümünde ve Oğuzlar tarafından yazılmış diğer metinlerde isimleri bize ulaşmayan kişilerin belirtildiği birçok maceranın ipuçlarını görmekteyiz. Bu kesintili bölümlerde Kazan iki kez mitolojik özelliklere sahip biri olarak tanımlanır; birinde yedi başlı bir →canavarla giriştiği savaştan söz edilir; diğerinde de, kendisini parçalamak üzere düşmanları tarafından dağdan yuvarlanan bir kayayı "güçlü topukları ve kalçaları ile" insanüstü bir güçle nasıl durdurduğu anlatılır. Bu son destansı motife, Güney Sibirya Türk halkları, Altay ve Kafkasya'da farklı etnik kökenli halkların (Türk Karaçaylılar veya Osetler, Çerkezler gibi) aktarımlarında da rastlanmıştır. Ak-Köbük döneminin Türk yorumları Tara ve Baraba'da, canavar olan ve başkahraman Ak-Köbük'ün karargâhına sı-

ğınan kahramanın adı, Oğuz biçimi olan Salır Kazan veya Samır Kazan olarak korunmuştur.

Oğuz aktarımları genel olarak Kazan'ı "tarihi" açıdan iki anakronik kişilik olarak tasvir eder: (1) Oğuzların 9./10. yüzyılda Müslümanlaşmadan kısa süre önce veya sonra Siri Derya'nın kuzeyinde pagan Kıpçak ve Peçeneklerle savaştıklarında Salur boyunun hükümdarı olarak; (2) →Bayındır Han'dan sonra gelen Oğuz hükümdarı olarak, Türkmenlerin Doğu Anadolu'ya, Kafkasya ve İran'a gelişleri ve hüküm sürmeye başladıkları dönemde, özellikle de epik isim babaları Bayındır Han olan Akkoyunlular (14./15., yüzyıl) döneminde; gerçekten de bu Türkmenler tarihin bu döneminde "kâfir" komşuları ile hem düşmanca hem de dostça ilişkiler içindeydiler: Pontuslu Yunanlılarla, Abhazlarla ve *Dede Korkut Kitabında* sıkça sözü geçen Gürcülerle.

Kazan, destanlarda ve hayali-tarihi kaynaklarda kronolojik olarak aynı zamanda Hz. Muhammed'in dönemine de yerleştirilir. Bazı yorumlar, onun Oğuzların Hz. Muhammed'e gönderilen elçiler arasında yer aldığını belirtir. Buna karşm, bugünkü Türkmenistan'ın Türkmen aktarımları onu, 16. yüzyılda Kızılbaşlara karşı savaşan bir Sünni kahraman olarak daha yakın bir tarihe yerleştirir.

Dede Korkut Kitabının bir bölümünün Gaziantep bölgesinden bir öykücünün çağdaş bir anlatımında konu edilen Kazan'ın maceralarının, Oğuz sözlü anlatımlarının içeriği ile ilgisi yoktur: bu aktarımı, muhtemelen bir bilgi aktarıcısı *Dede Korkut Kitabında* okumuş veya okumuş birinden duyarak "tekrar anlatmıştır".

→Oğuzlar; Devler.

Boratav 1939, 83-113; Boratav 1963, 86-105; Boratav 1958, 31-62; Er-Töştük, 196-208; İA, Korkut-Ata maddesi; Gökyay, CLXIX-CLXXV, CDLXIII; Arsuner 1962, 153-56.

Keçi [illegible]ler; Kuşlar

Kedi → Cinler; Hayvanlar

Keklik → Kuşlar

Kılıç → Gök Gürlemesi; Demir

Kızıl-Elma. Türkiye ve Azerbaycan Türklerinin, Yunanlıların, Bulgarların ve Rumenlerin belgelenen halk efsanelerinde ve 16. yüzyıldan buyana bazı Osmanlı yazılı kaynaklarında "Kızıl Elma" adı altında, Türk fetihlerinin son noktası olan bir hayali veya gerçek şehre (veya ülkeye) işaret edilmektedir. Bu efsanelerin bazılarında Kızıl-Elma olarak büyük Hristiyan şehirleri kastediliyordu: Konstantinopol, Viyana, Budapeşte, Roma gibi, diğer bazıları ise, demir kapının ardında Akhunlar'ın Dağıstan kentine işaret ediyordu. Efsanenin bazı yorumları, Kızıl-Elma'yı ilgili kentteki büyük bir yapının kubbesine benzeterek açıklamaya çalıştılar: örneğin, St. Peter Kilisesi'nin kubbesi; gerçekten de Rim-Papa ("Roma'nın Papası") tanımlamasıyla Kızıl-Elma ilişkilendirilir. Dağıstan yorumuna bağlı olarak diğer bir anlama vurgu yapılmaya çalışıldı: nedeni ise, bu ülkedeki tahta çıkma ritüelinde bir altın kürenin sallanmasıydı.

Yeniçeriler çevresinde oluşturulan efsaneler dünyasında Kızıl-Elma motifi, Osmanlı fetihlerini muhtemelen Bizans kökenli bir Hristiyan inanışıyla birleştirmektedir ki, bu zamanla Türk-Osmanlı aktarımına geçmiştir; bir Müslüman komutan tarafından yenilgiye uğratılan ve yaralanan Hristiyan kral, derin bir uykuya dalar ve yılda bir kez uyanarak, düşmanlarından öcünü ve topraklarını geri almak için daimi olarak, uyanmanın zamanının gelip gelmediğini çevresine sorup durur. Buna benzer biçimiyle efsane Anadolu halk aktarımlarında altı yorumuyla bilinir; efsanenin Mısır'ın Arap aktarımlarında sözlü bir yorumu da vardır.

Bittel 1961, 33; Boratav 1958(2), 16; Boratav 1967, 263 ve sonrası; Çelik 1942; Deny 1936, 201-20; Elmas 1961; Ispartalı Hakkı 1971, 34 ve sonrası; Kırzıoğlu 1964; Rossi 1936, 542-53; Sotiriou 1965, 22; Yacoub Artin 1903, 11 ve sonrası; Boratav 1982, 127-34.

Koncolos → Kara-Konsolos

Korkut. 1. Korkut Ata. Efsanevi bir kişilik; kâhin, ozan ve →Oğuz hanlarının bilge danışmanı. Oğuzların aktarımları hakkında bilgi veren kaynaklar ve *Dede →Korkut Kitabının* epik metninde bu özellikleri ile tanımlanır. Bu kahramanlık şiirinin "ilk yazımı", *Oğuzname*'nin farklı bölümlerin bir araya getirilişi, epik metnin kendi sözlerinde Dede Korkut'a bağlanmaktadır. Onun efsanesi, Türkmenistan ve Azerbaycan Türklerinin sözlü aktarımlarında, hatta Oğuz boyundan olmayan Kazak ve Başkırlar gibi etnik gruplarda da canlı kalmıştır.

Kazak aktarımı, Korkut'un vatanı olarak mezarının da bulunduğu Aral Gölü'ne dökülen Siri Derya nehrine yakın bir kıyı olarak işaret eder. 19. yüzyıl seyyahları bu yerde Korkut'un mezarı olarak kabul edilen ve harabeye dönmüş bir anıt mezarı tespit ettiler. Adam Olearius ve Evliya Çelebi 17. yüzyılda Korkut'un Kafkasya'da Derbent'te Hazar Gölü civarında diğer bir mezarını ziyaret ederler; burası halkın hac alanı olarak saygı gösterdiği bir mekândı. Olearius'un anlatımına dayanan yerel bir efsanede Korkut, →Kazan'ın bilge danışmanıdır ve Müslüman olmaya davet ettiği Lezgiler tarafından öldürülür.

Kazakların efsanelerinde Korkut, "ozan kâhinler" olarak bilinen *baksı*lerin, "koruyucusudur"; o, *kopuzu* düşünüp bulandır. Ona mucizevî bir doğum atfedilir: "Canavarın yeşil gözlü kızı" unvanlı bir peri tarafından dünyaya getirilir. Bu efsanevi özelliği anımsatan bir iz, Berlin Kütüphanesinde bulunan ve 16. yüzyıla tarihlenen bir Türk Atasözleri topla-

masında yer almaktadır. Kazakların sözlü aktarımlarında Korkut ile ilgili diğer bazı mucizevî gerçeklerden bahsedilir. Bu efsanelerin en tanınmışı, mezarlardan onu çağıran ölümden nasıl kaçabildiği ile ilgilidir: gittiği her yerde, ona mezarını yapmakla meşgul etmek için görünürler, ama bu nafiledir çünkü o, Siri Derya nehrinin →suyunu tercih ederek dünyada kalır.

Hem *Dede Korkut Kitabının* epik metninde yer alan aktarım hem de diğer yazılı kaynaklar Korkut'u Hz. Muhammed'in çağdaşı olarak gösterir; o, Oğuz Han'ının Peygambere gönderdiği heyetin bir üyesidir ve Hz. Muhammed tarafından da pagan Oğuzlara Müslümanlığın öğretisini anlatmakla görevlendirilir. Onun devrini anlatan efsanenin diğer bir yorumunda ise, Hz. Muhammed'den 300 yıl sonra yaşadığı anlatılır. Üç yüz yıl gibi uzun bir yaşam sürdüğünü anlatan üçüncü bir efsane de, ilk iki anlatımdaki zaman çelişkisi giderilmektedir. Tarihi varlığı hakkında kesin kanıt yoktur. Çok muhtemeldir ki, Oğuz Hanlarının bu bilge ve ileriyi gören danışmanının prototipi, Oğuzların Aral Gölü kuzeyinde Kıpçak ve Peçeneklere karşı savaştıkları dönemde yaşamış ve etkili olmuştur. Oğuzlar, Müslüman olduktan sonra onu, pagan *kam* ve *ozan* özelliklerini de koruyarak, İslami bir "evliya"ya dönüştürmüşlerdir. Bu özelliklerde biri olarak epik metinlerde ve sözlü aktarılan efsanelerde ortaya çıkar.

2. *Dede Korkut Kitabı.* Bu epik metin, iki el yazması olarak korunmuştur. Dresden'de bulunan daha bütün nüsha, on iki bölümden (hikâyeden) oluşur ve eski çağ özellikleri taşır. Vatikan'da bulunan ve sadece altı bölümden oluşan ikinci nüshanın birçok kez gözden geçirildiği düşünülmektedir. İki nüsha da bugün kayıp olan aslına dayanır. Bu eserin öykülerinin konularını, Akkoyunlu-Türkmenlerin sözlü aktarımlarından yaratan üstün sanatsal yetenekli anonim bir yazar tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Akkoyunlular kendilerini Oğuzların devamı olarak görüyor-

lardı ve isim babası ve ataları olarak →Bayındır'ı görüyorlardı ki, o, Dede Korkut Kitabında adı geçen kahramanların efsanelerinde merkezi rol oynayan ve Oğuz Boylar Birliğinin en üst yöneticisidir.

Destanın özünü, Oğuzların tarihinin iki önemli dönemine dayanan olayların anlatıldığı öyküler oluşturur: (1) Birinci dönem, 9./10. yüzyılda meydana gelen olayların geçtiği, Oğuzların Siri Derya nehrinin kuzeyindeki topraklarda yaşadıkları ve Kıpçak ve Peçeneklerle savaştıkları, ayrıca iç savaşların ve boy kavgalarının yaşandığı dönemdir; boy kavgaları, Dresden'de bulunan kitabın on ikinci bölümünde yer alır. (2) İkinci dönem, Oğuzların devamı olan Türkmenlerin Anadolu'da 14. ve 15. yüzyıllarda yaptıkları savaşları ve silik hatırlamalarla Oğuzların 11. yüzyıldaki Selçukluların büyük fethinden önceki ve sonraki Anadolu ve Kafkaslardaki baskınlarını içermektedir. *Dede Korkut Kitabının* yazarı, tartışmasız, Oğuzların efsanevi tarihi ve Siri Derya'nın kıyılarında yaşayan atalarının mitolojisinden yarattığı Anadolu Türkmenlerinin aktarımlarını çok iyi bilen biriydi. Muhtemelen son büyük Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın çağdaşıydı: bu nedenle, eski Oğuz destanı, Akkoyunluların Türkmen Hükümdarlığı kurularak yeni bir coğrafyada yeşertilmiş oldu; destan, Trapezunt İmparatorluğu'nun, Gürcistan'ın ve Abhaz ülkelerinin "kâfirlerine" karşı savaşan kahramanların eserlerinden yararlanılan hikâyelerle zenginleştirildi.

Bu Anadolu öncesi ve Anadolu arka planına Oğuzlara yabancı olan özgün efsane konuları da eklendi; örneğin, antik Alkestis ve Admetos efsanesine paralellik gösteren ve Azrail'e karşı koyan →Dumrul'un macerasını içeren bölüm; veya →Depegöz hikâyesi gibi daha eski Türk anlatımlarının çerçevesine yerleştirilen Homeros'un Kyklop öyküsünün bir Oğuz yorumu olan özellikler veya Odysseus'un uzun süren delice seyahatinden dönüşünü inanılmaz biçimde andıran

Beyrek'in tutukluluğundan geri dönüşünü ayrıntılı biçimde anlatan öyküsü. Oğuz destanlarının Yunan Mitolojisinin konuları ve Homeros'un destanlarıyla kaynaşması, elbette antik geleneğin Anadolu halkının uzun Bizans hâkimiyeti süresince üstlendiği aktarımların hayatta kalmasıyla gerçekleşti.

Dede Korkut Kitabının birçok bölümü, Anadolu Türklerinin sözlü edebiyatında bugüne kadar canlı kalmıştır. Bunlardan en yaygın olanı, *Dede Korkut Kitabında* da sözü geçen ve modern Anadolu yorumları da aynı kaynaklara dayanan Beyrek'in öyküsüdür. →Dumrul efsanesinin sadece bir sözlü yorumunda kahramanın adı belirtilir; burada da Oğuzların epik aktarımlarıyla doğrudan bir bağlantı akla gelebilir.

Boratav 1939, 83-113; Boratav 1951, 63-65; Boratav 1954, İA'da Korkut-Ata maddesi; Boratav 1958 (1); Boratav 1973 (1), 43-53; Sümer 1960, 395-450; Sümer 1972, 373-422; Gökyay 1973, LXXIII-LXXXIV, CXIV-CXLI; Kazak Ertegileri I, 1957, 371-74; Zırmunskiy-Kononov 1962, 166 ve diğer yerlerde; Roux 1975, 124-40; Roux 1976, 35-55.

Koruyucu Evliya → Evliya

Koyun → Çoban; Hayvanlar

Kozmogoni (Evren doğum). Kozmogonik inanış ve efsaneler de, eskatolojik (→Eskatoloji) düşünceler gibi, Kuran'a, Hadislere ve onların tefsiriyle oluşan İslam'ın öğretilerine dayanmaktadır. Aynı biçimde, sözlü ve yazılı kaynaklardan oluşan çok yönlü yorumlar, hatta çelişkiler, farklı görüşler arasında halk aktarımlarının öğretici olmayan ögelerle kesintisiz olarak Müslümanlığı zenginleştirdiği tahmin edilmektedir. Burada en yaygın olan örneklerden alıntı yapacağız.

Oldukça kabul gören bir inanışa göre, kâinat 18000 "dünyadan" oluşur. Toprağın yaradılışı, insanınkinden bir dönem öncedir, sözlü aktarılan bir efsane durumu şöyle açıklar:

Toprak tamamen buğdayla kaplıydı ve her buğday tanesi de 250 Dirhem (yaklaşık 1,5 kilo) ağırlığındaydı. Tanrı, 20 günde bir bu tanelerden birisini yiyen bir kuş yaratır. Âdem ise, bu ilk kuş tüm buğdayı otuz kez yedikten, yani buğday otuz kez ekilip yeniden yetiştikten sonra yaratılır.

Toprağın yaradılışının insanın yaradılışından daha eski oluşu ve insansız canlı yaşamı savunan bu inanış, halk inanışında yaygın olarak kabul görürken, her şeyin altı gün içinde bittiğini açıklayan İncil geleneğiyle çelişmektedir; bu görüşe 15. yüzyıldan beri farklı türlerin eserlerinde rastlanmaktadır. Örneğin, Mehmed Yazıcıoğlu'nun halka yakın *Muhammediye* eseri, büyük oranda sözlü aktarıma dayanan mitolojik konuları kullanarak yaradılışın *kutsal öyküsünü* şöyle anlatmaktadır: Tanrı'nın bakışı altında uzayın ana maddesi →ateş ve →su olarak iki elemente ayrılır. İkisinin temasından, bir taraftan gökyüzünü oluşturan buhar ve duman, diğer taraftan da dünyayı oluşturan köpük doğar. Tanrı, bunun üzerine daha önce birbirleriyle karışmış olan hem gökyüzünü hem de toprağı yedi bölüme ayırır. Yedi gökyüzünü yedi ilahi kalabalıkla, aynı biçimde yedi dünyayı da farklı adları olan halklarla ve farklı doğalarla donatır. Ateşten bir çift yaratılır; bu çiftten Can denilen halk oluştu, Azazil'de (Arapçada: Satan) bu halkın soyundandır. Satan dışında bu halkın tümü yok edilir. Satan, sadakat ve pişmanlığını kanıtladığı için gökyüzüne çıkar. Daha sonra dünyadan getirilen balçıkla ilk insan, Âdem, yaratılır.

Özbek yazar İmami'nin (17. yüzyıl) *Hanname* (Han Kitabı) adlı eserinden alınma bir bilge destanının bir yorumunda geçen yaradılış destanı, *Muhammediye*'dekine (oldukça) benzer. Burada ateşle suyun birleşmesinden oluşan buhar yedi kat gökyüzünü oluşturur, oluşan kül de yedi dünyayı. Ateşten →güneş, →ay, →yıldızlar, →Azazil (Satan), →dev ve →perilerin halkları yaratılır, aynı biçimde anne tarafından ardılları olacak olan Yecüç ve Mecüç'ün dayandığı

"Can'ın oğulları" adlı halk. 15. yüzyıla tarihlenen anonim bir Osmanlı kroniğinde de ayrıntılı olarak Adem'den önce ortaya çıkan ve daha sonra da yok edilen "halklar" ele alınır. Aynı kronikte Yunus Emre'ye (13. yüzyıl mistik ozanı) dayandırılan bir mısra destanla ilgilidir, buna göre de, "dünya altı kez yaratılıp yıkılır ve yedincisinde Adem doğar."

Bir halk inanışı dünyayı, →Kaf Dağı'nın çevrelediği düz bir yer olarak ele alır. Ama en yaygın aktarıma göre de dünya, kozmik öküzün iki boynuzu üzerinde duran bir kütledir. Öküz de bir →balığın üzerinde durur, balığın altında su ve onun da altında hava vardır.

Heteredoks mezheplerin kozmogonisinde Ortodoks İslam' ın anlayışına göre bazı farklılıklar görülür. Tahtacılar, Tanrı' yı gökyüzünde tahtında oturan ve oradan da dünyayı yöneten bir kral olarak düşünürler. Bulutlar onun memnuniyetini veya kızgınlığını gösteren mimik oyunlarıdır; esinti (meltem rüzgârı) onun gülümsemesinin, fırtına, gök gürlemesi ve şimşek de kızgınlığının işaretleridir. Gökkuşağı onun dünyaya kadar uzanan koludur. Bu inanışta, Orta Asya'daki eski Türklerin, Göktürklerin, teogonisinde (Teogoni: Tanrıların doğuş bilgisi) olduğu gibi, Tanrı, gökyüzü ile (eski Türkçedeki Tengri) ile özdeştir.

Hurufi Mezhebi'nin fikir dünyasından da etkilenen ve 16. yüzyıla tarihlenen bir Alevi metninde, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin "ışıyan öz"üne öncelik sağlayan bir yaradılış destanından söz edilir. Metin, Tanrı'nın önce yeşil bir deniz yarattığını söyler. Ondan da ışıktan bir değerli taş çıkar. Tanrı onu ikiye böldükten sonra, bu ışıkları (Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin ışıkları) kubbe biçiminde bir lambaya yerleştirir. Beş baş meleğe kendisi ile ilgili sorular sorar, ancak onlar cevap veremezler. Bunun üzerine Tanrı, Cebrail'e 6000 kez sonsuz uzayda uçmasını emreder. Tükenmek üzere olan Cebrail, lambanın üzerine oturur ve iki "ışık" onu cevaplar hakkında aydınlatır; Cebrail de diğer dört baş me-

leği bilgilendirir. Satan ise, Tanrı tarafından sorulan sorulara yakışır biçimde cevap vermeyi ret eder ve lambanın üzerine tükürür. Satan lanetlenir: Tükürüğü bir "lanetli yüzüğe" dönüşerek boğazına sarılır.

Pagan Türklere özgü bir aktarıma dayanarak 14. yüzyılda Mısırlı bir yazar tarafından yapılan bir yorumda, ilk insan çiftinin onlara ana kucağı olarak hizmet eden bir mağarada doğduğu anlatılır (→Ay-Ata).

Güneşin, Ayın ve Yıldızların kökeni ile ilgili destanlar, Anadolu'nun çok farklı etiyolojik aktarımlarında bulunur. En yaygın olarak, eril olan Ay ve dişil olan Güneş bir çift olarak gösterilir; ya biri kız biri erkek iki kardeş, iki sevgili veya karı koca olarak. Güneş'in bir erkek ve Ay'ın bir kadın olarak gösterildiği Türk aktarımları nadirdir. Halk dilinde Ay'a çocuksu bir dille "Dede" belgesi verilir; 14. yüzyıla tarihlenen kozmik bir destanda ilk insana Ay-Ata "Ay Baba" (veya "Ay Ata") adı verilir.

Etiyolojik bir efsane, Ay'ın Güneş'e oranla niye daha az ışığa sahip olduğunu anlatır: aslında başlangıçta ikisi de aynı parıltıya sahipti. Gün ile gece arasındaki farkı belirlemek için Tanrı, Cebrail'e Ay'ın ışığının bir kısmını alıp Güneş'e eklemesini emreder. Cebrail, Ay'ın yüzeyine kanatlarıyla sürtünür, bu da Ay'ın yüzeyinde görünen lekeleri oluşturur. Diğer bir efsane güneş lekelerinin oluşumunu, çıplak olduğu bir anda yakan ışınlardan rahatsız olan Halife Ömer'in öfkeli yüzüyle açıklar.

Birçok efsane Güneş'i genç bir kıza benzetir ve ona dik dik bakmaya cesaret edenleri engelleyen ve iğne gibi batan göz alıcı ışınları vardır. Bir efsane, Ay ve Güneş'in acımasız bir annenin kızı ve oğlu olduğunu söyler: kötü davranmalardan uzak durmak için evden kaçarlar. Bir kadının önerisiyle bir kaynaktan su içerler ve yıldıza dönüşerek gökyüzüne çıkarlar. Diğer bir efsane onları karı koca olarak tasvir eder;

bir defasında kavga ederken Güneş kocası Ay'ın yüzüne çamur (veya inek pisliği) fırlatır. Birçok efsanede de birbirlerinin arkasından koşan ama bir araya gelemeyen sevgililer olarak görülürler; bir yoruma göre bir ay veya güneş tutulması olduğunda buluşurlar; diğer bir yorumda da, son yargı günü (→eskatoloji) birbirlerine kavuşacakları söylenir. Bir destan, Ay'ın yaradılışmdaki dönemsel ışık kaybının, sevgilisi Güneş'in onu takip etmesi nedeniyle oluştuğunu anlatır.

Ay ve Güneş tutulması, genellikle bu yıldızların kötü niyetli yaratıklar tarafından takip edilip kaçırılması ile açıklanır. Çok yaygın halk inancına göre, mutfak aletleri, davul ve silah atışı ile sağlanan gürültü bu canavarlarm korkutulması için çıkartılır; bu durum, 13. yüzyılda Moğol Şamanlarda ve Anadolu Türklerinde en azından 15. yüzyıldan buyana rastlanan bir ritüeldir. Bu konuyla ilgili Soma'da (Ege bölgesi) bilinen bir efsane daha da ayrıntılıdır: dev ve →ejderler memesinden süt emmek için Güneş'i takip ederler, Ay ise onların yolunu keser ve onlara karşı savaşır; bu esnada Güneş saklanır ve böylece karanlık oluşur.

Yıldızlarla ilgili destanların nerdeyse tamamı etiyolojiktir. Samanyolu'nun yaşlı bir kadın (veya bir *hacı*) tarafından çalınan ve kaçışı esnasında yolda kaybettiği samanın izi olduğuna inanılır. Bir inanışa göre de, Samanyolu dünyanın batışına yakın bir zamanda bir güneşe dönüşür. Türkmenistan Türkmenlerinin Samanyolu'nu "beyaz dişi devenin sütü" olarak adlandırması, onun "süt yolu" olarak da bilinmesi yönündeki inanış ve aktarımlara yaklaştırır.

Alevilerin bir inanışına göre, Venüs Hz. Ali'nin alnından doğmuştur; Hz. Ali'nin sadık bir yoldaşı olan Selmân, Venüs'e âşık olur (→Sarı-Kız). Efsanenin farklı bir yorumunda Venüs, Hz. Muhammed'in alnından doğar.

Gökyüzündeki her yıldızın dünyadaki bir insana ait olduğu

yönündeki çok yaygın inanışa göre, bir meteorun belirmesi, ait olduğu bireyin ölümü için bir işaret anlamına gelmektedir. Kuyruklu yıldızlar genelde uğursuzluk bildirirler, çok nadiren de uğurlu önemli bir olayı.

Adana yöresinde yaşayan Yörüklerde rastlanan bir etiyolojik anlatımda, "terazi" burcuna yakın küçük bir yıldız "kuyruk" diye adlandırılır, "terazi"nin onu Süreyya'dan (Ülker) çaldığına inanılır. Ağustos başında görünür; onsuz dünya kavrulurdu, onun ortaya çıkışı yılın serin mevsiminin başlangıcına işarettir.

Gökyay 1968, "Necati Lugal Armağanı"nda 282 ve sonrası; Boratav 1973(2), 12-24; Gölpınarlı ve Boratav 1943, 159-61; Özdemir 1975, 364-83; Gölpınarlı 1969(2), 77; Muhammediye, 16-3; Kuran LXVII 2 ve sonrası, XIII 2-4, XV 16 ve sonrası; Ahundov 1978, 458 ve sonrası; Roux 1982.

Köpek →Cinler; Hayvanlar

Köroğlu. ("Körün oğlu"). Bir Anadolu halk ozanı ve 16. yüzyıldaki Celali Ayaklanmasının başıdır. Onun efsanesi, Anadolu'dan başlayarak doğudaki Türkçe konuşan ülkelere yayıldı: Kafkas ve İran Azerbaycan'ına, Türkmenistan'a, Özbekistan'a, Kırgızlara ve Tobollu Tatarlara kadar. Efsane, Gürcüler, Ermeniler, Kürtler ve Tacikler gibi Türkçe konuşmayan halklar tarafından da üstlenilir.

1680'li yılların birkaç Osmanlı belgesinde de Köroğlu'nun ("Körün oğlu") ismine rastlanır; ancak bir belgede Ruşen ön adıyla anılır. Bu ön ad, onu anlatan destanların birçok sözlü yorumunda geçer, hatta Bolu Beyine gönderilen fermanlardan çok daha önce. Köroğlu, Anadolu'nun bu vilayetinde herhalde ilk kez Celali ayaklanmacısı olarak ortaya çıkar. Bu bölgedeki bir dağ silsilesi Köroğlu Dağları adını almıştır. Zirvesi 2499 metredir ve burada kahramana (→İmar Efsaneleri) ait bir ikametgâhın kalıntıları gösterilir. Ancak, Os-

manlı şeref payesini taşıyan "Bolu Beyi" unvanı telaffuz farklılığına uğrayarak doğudaki Türk halklarının sözlü yorumlarında yeniden adlandırılarak belirtilse de, efsanesinin Anadolu'dan doğudaki Türkçe konuşan ülkelere yansıdığından şüphe duyulmamaktadır.

Kahramanın "körün oğlu" ad takısına sahip olması, efsanenin yıllar içinde, babasının gözleri dağlanan ve baskıcılara karşı ayaklanan değişik etnik ve kültürel kökenli efsanevi öykülerle zenginleştirilmiştir.

Destanının özellikle ilk ve son sözünü oluşturan bölümlerde mitolojik konulara rastlanır. Prologda, sırasıyla şu konular ele alınır: kahramanın babasının gözlerinin nasıl ve neden dağlandığı; Kır-At'ın bir kısrak ile bir "deniz beygirinin" çiftleşmesinden doğan (→deniz/göl; hayvanlar) muhteşem bir savaş atı olması; Kır-At'ın kanatlara kavuşabilmesi için, gün ışığının sızmaması için en küçük deliği bile kapatılan bir ahırda bakılması; Köroğlu ve Kır-At'ının →hayat çeşmesinden nasıl su içtikleri. Epilog, Köroğlu'nun ordusunun yok oluşunu işler; geleneksel silahlarla donatılmış (kılıç, yay, kalkan) savaşçılar, tüfeğin icat edilmesiyle kahramanca ve mertçe savaşın bozulduğunu anlarlar. Bazı yorumlarda Köroğlu'nun modern bir silahtan çıkan bir kurşunla öldürüldüğü yer alır; diğer yorumlarda ise, kahramanlık döneminin artık sona erdiğini anlayan Köroğlu'nun bir dağda veya bir kaya mağarasında "Kırklara" ("Ölümsüzlere") karıştığı söylenir.

Boratav 1931, 58-70; Boratav 1939, 129-41; Boratav 1946, 187-205, 248-63 (=Boratav 1975, 229-48, 307-12, 363-86); Boratav, PhTF'de 1964, 24-28, 38-40, 42; Boratav, İA'da, Köroğlu maddesi; Boratav 1973(1), 60-62; Boratav 1969(1), 96-103; Kaplan, Akalın ve Bali 1973, 2, 6 ve sonrası, 11-15, 584-87; Arsunar 1963, 7-13, 17-23, 27 ve sonrası, 269-72.

Köstebek → Hayvanlar

Kuğu → Hayvanlar

Kumru → Kuşlar

Kurt → Hayvanlar

Kuşlar. Türk masalının tipik bir fabl kuşu olan Zümrüd-i Anka adını, Pers Simurg kuşu ve Arap Ankâ Kuşu ile ilgili mitolojik aktarımların karışımından alır. Bazen bu ad altında, bazen adsız, bazen de →kartalla benzeştirilerek bu türün (AaTh 301, TTV 72) farklı yorumlarmda ortaya çıkar. Türk masallarında sıklıkla rastlanan bir motif de, hükümdarın ölümü üzerine →kaderin kimi tahtma oturtacağı sorusu ile ilgilidir: o kişi, tüm halkın toplandığı ve üzerinde kuşun uçurtulduğu meydanda başına kuşun konacağı kişi olacaktır.

Kozmogonik efsanelerde diğer kuşlardan da bahsedilir, örneğin, bir halk inanışına göre insan yaratılmadan çok önce yaşamış olan ilk kuş yaratılır. Veya 15. yüzyıla tarihlenen bir kozmogonin kroniğinde sözü edilen akbaba: her biri yedi akbabadan oluşan ve bin yıl yaşamış olan yedi kuşak akbaba vardır; sonra öldürülürler ve başları kesilir ve başsız bir heykelle temsil edilirler. Mevcut 47 başsız ve başlı olarak kalan 48. heykele göre, ard arda yaratılmış olan "yedi halk"ın zamanı hesaplanır (yani, 48000 yıl), her bir halkı 7000 yıl olarak ilk insanın atası olan Âdem'in yaratılışına kadar yaşar. Karganın uzun ömürlü oluşu, bir efsanede ebedi gençliğin →suyu ile ilgili anlatımda açıklanır (→Dağ; Hayat Suyu).

Türk halk masalının en değer verilen konularından biri "Kuğu Gölü" ile ilgilidir. Bu masalda, bir kahramanın mucizevi bir yaratık olarak genç bir kıza dönüşebilme yeteneği olan bir kuğu (bir kaz veya beyaz bir güvercin) ile yaşadığı macera anlatılır. Bu masal, genel bir konu olarak Altay halklarının destanlarının da odak noktasını oluşturur. Mev-

cut araştırmalara ve sorunun karmaşıklığına dayanarak, bu konunun Türk-Anadolu aktarımlarında nasıl geliştiği hakkında bir varsayım ortaya koymak güçtür: Altay mirası mı, Anadolu'nun antik mitolojik kalıntıları mı veya ödünç alınmış masal konuları mı?

Anadolu geleneğinde bazı dönüşüm öyküleri, kuştan insana veya insandan kuşa, etki altına alınmadan ilk biçimlerini korumuştur veya yan yana konularak veya ilişkilendirilerek öykünün tamamıyla kaynaşmadan oluşturulmuştur. Burada öncelikle "kuşların mitolojisi"nin son izlerinin taşındığı etiyolojik efsaneler söz konusudur.

Anadolu Türkleri tarafından "Yusufçuk" (Küçük Yusuf) diye adlandırılan kumru (*turtur auritus* türü) bir efsanenin ilk yorumuna göre yaşlı ve fakir bir kadının kızıdır; pazardan aldığı yağ dolu şişeyi kırınca, Tanrı'ya kendisini bir kuşa dönüştürmesi için yalvarır. Diğer bir yorum da, Yusuf adında bir de kardeşi olduğu anlatılır; kendisi kuşa dönüşünce kardeşi de taşa dönüşür; hiç durmadan onu her yerde "Yusufçuk" diye çağırarak arar. İshak-Kuşu ("kır baykuşu", *asio flammeus*) hakkındaki efsanede bir zamanlar yeni evlenmiş bir çift anlatılır. Birbirlerinden ayrı düşürülürler ve bir daha buluşamadan birbirlerini arar dururlar.

Baykuşun efsanesi de aşk romanı *Tahir ve Zühre*'nin Tarancı yorumunun epilogunda yer alır: burada erkek ve dişi kuş iki sevgilidir ve yıl boyunca birbirlerini aramalarına rağmen buluşamadan ölürler.

Bir efsane de ibibik kuşunun kökenini açıklar. Genç bir kadın banyo yapar; çıplakken kayın pederi tarafından birlikte olmaya zorlanır ve o da kendini bir kuşa dönüştürür; başındaki tüy, saçına geçirdiği tarağıdır. Bu efsane muhtemelen Başkırların yeni evlenen bir kadının nehirde yıkanırken elbiseleri çalınması üzerine utancından kendini kuşa dönüştüren masalı ile aynı kaynaktan gelmektedir.

Aynı etiyolojik efsane grubuna, belirli fiziksel özellikleri açıklamak isteyen veya kuşların ulviyeti ile lanetini ortaya koyan olayların –takdir gören veya utanç veren– anlatıldığı efsaneler de girer. Örneğin, ibibiğin başındaki tüy, diğer bir yorumda Süleyman'ın yanında elçi olma işareti olarak açıklanır; ibibik, bu tüyü Süleyman'ın Belkıs'a gönderdiği mektubu koyduğu bir kılıf olarak kullanır. Kumru Yusufçuk'un başındaki siyah kuşak, yün bir ipliktir çünkü efsanenin bir yorumuna göre kız tam da ip eğirirken kuşa dönüşür. Kırlangıcın kuyruğunun oluşumunun bir yılan sokması (→Böcekler; Hayvanlar) sonucunda olması, Buryat efsanesine yakın olan bir açıklamadır; efsanede kuşun kuyruğu, ateşi çalmaya cesaret ettiği için Gök-Tanrı'nın (eski Türkçe: Tengri) onu cezalandırmak için gönderdiği bir ok atışıyla parçalanarak oluşur. Kaplumbağanın, saksağanın, ağaçkakanın insan soyundan geldiğini anlatan efsanede, eski Aşar vergi sistemine işaret eden satirik bir vurgu vardır. Bu üç hayvandan saksağan vergi toplayıcısıdır, ağaçkakan ise onun yazıcısı, kaplumbağa da buğdayı ölçmek için görevli olan yardımcısıdır. Yaptıkları haksızlığa ve açgözlülüklerine kızan bir çiftçi onları lanetler ve onlar da hayvana dönüştürülür: kaplumbağanın sırt kabuğu buğdayın ölçü kabı, ağaçkakanın sivri gagası yazı tüyü ve saksağanın uzun kuyruğu da çiftçinin onların arkasından fırlattığı arşındır.

Midilli Adasında (Lesbos) rastlanan muhtemelen Türk kökenli bir efsane -en azından şimdiki biçimiyle- aynı satirik karaktere sahiptir. Burada da, bir zamanlar insan olan baykuş ve guguk kuşunun niye kuşa dönüştürüldükleri anlatılır: Baykuş, guguk kuşunun hizmetçisidir; guguk kuşunun yaptığı haksızlıklara dayanamadığı için baykuş onu terk eder ve bu nedenle de sürekli "Hak! Hak!" diye bağırarak hakkını ister (bu söz Türkçede "Hak" ve "Adalet" anlamındadır; *hak* sözcüğü büyük yazıldığında, *Hak,* Tanrı demektir). Kızıl keklik de lanetlidir ve Hz. Ali'nin (veya Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin veya Hüseyin Gazi) yerini düşmanla-

rına bildirdiği için de avlanması serbesttir. Buna karşın gri keklik kutsanmıştır ve avlanması günahtır çünkü kızıl kekliğin ihanetine kızmıştır ve ona "Sus, hain!" diye bağırmıştır. İki keklik türü, kumru ve baykuş hakkındaki bu efsaneler, bu kuşların ününü açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer bir efsane dizisi, bir etiyolojiye dahil etmeden, kuşa dönüştürülen insanlardan bahseder. Bunlardan bazıları, muhtemelen Anadolu Türklerinin çok eski Altay tarihine dayanan şaman inanışları ve pratikleri içeren mucizeler veya sihirbazlık oyunlarıdır; diğerlerinde eski destanların örneğine dayanan efsaneler söz konusudur ki, bu efsaneler alçak gönüllü ve sade insanların günlük yaşamının değişen ortamlarından kaynaklanmaktadır. İlk gruba, Bektaşi aktarımına (→Dumrul) dayanan iki evliyanın dönüşümü; ikinci gruba da, aşk acısından bir →gölde boğulan ve yılın belli zamanlarında ördek olarak su üzerine çıkan genç kızların efsaneleri örnek verilebilir. Mezarı bir hac yeri olarak ziyaret edilen Tavus Baba, "Kutsal Tavus", efsanesi hem birinci hem de ikinci gruba yerleştirilebilir. Türbe bir erkek adı taşımasına rağmen, efsane Hint kökenli bir rebap çalgıcısından bahseder; bu çalgıcı melodileriyle çevreyi kendine hayran bırakır ancak, yaşarken onu kimse göremez. Bir gün rebabı tavus kuşu tüylerinden oluşan bir yığının yanında bulunur ve buradan da bu güzel kuşa dönüştükten sonra ortadan kaybolduğu sonucuna varılır.

İnsan olmayan, kötü veya iyi niyetli doğaüstü yaratıkların da kuşa dönüştüğü durumlar vardır. Periler, masallarda sıklıkla beyaz güvercin, kuğu veya adı açıkça belirtilmeyen bir kuş olarak tasvir edilirler (→Cinler).

Kuşların, kehanet pratiklerinde belli bir rol üstlendiği veya haber ileten elçiler olarak göründüğü birkaç örnek verilebilir. Örneğin, falcı, istenilen bilgileri açığa çıkarmak için cinlerle toplanmak istediğinde, tavus kuşunun adını çağırır. Bu kuşun tüylerindeki dairesel şekiller, gelecekte olacakları

görme yeteneğine sahip "gözlere" benzetilir. Zorda kalan kahramanın körlüğünü gidermek için şifa veren ilacı söyleyen kuşlarm masal motifi veya gizlenen hataları ortaya çıkarabilen karganın inancı, bu hayvanlara peygamberler tarafından verilen lütuflar olarak açıklanır. Bir komik öyküde, erkeklere karşı haksızlığa uğradıklarını protesto etmek için Tanrı'ya şikâyetlerini bildirmek üzere kadınlar tarafından elçi olarak saksağan seçilir. Bu çerçevede, Ala-ad-Din Ata-Malik Ibn-Muhammed al-Guwaini'nin anlattığı bir Uygur efsanesinde, karga "elçi ve gözcü" olarak Gök-Tanrı'nın Bökülere hediyesi olarak, onlara hizmet etsin diye ortaya çıkar; Süleyman'ın hizmetindeki ibibiğe benzer bir biçimde. Halk edebiyatında turnanın da elçi olarak öncelikli bir yeri vardır. Pir Sultan Abdal'ın bir şiirinde geçtiği gibi, Anadolu Alevileri, Hz. Ali'nin sesini turnaya verdiğine inanırlar.

Türkler tarafından da kullanılan ve bugüne kadar gelen 12 hayvanlı Çin takvimi, bir kuş olarak sadece horoza (veya tavuk) yer verir. Ayrıca, Türk aktarımlarında birkaç kuşun daha, bazı halk takvimlerinde yeri ve işlevi vardır. Anadolu Türkleri için guguk kuşu örnek verilebilir; bu kuşa, diğer Türkçe konuşan ülkelerin halk takvimlerinde de rastlanır. Guguk kuşu ortaya çıkışı ve ilk ötüşüyle birlikte ilkbaharın geldiğini bildirir. Tahtacılar tarafından anlatılan bir Anadolu efsanesinde, guguk kuşu, "ilkbahar ve sonbahar anahtarı"nın sahibidir".

Hayvan olarak bir dilek için kurban edilen tek ev kanatlısı horozdur. Bu, Anadolu'nun halk dininde oldukça yaygın bir uygulamadır. "Halk" evliyalarına adanan mezar ve türbelerde uygulanan kurban ritüeli bir doğal kültün uzantısıdır ve İslam'ın kurala bağladığı kurban ritüeliyle ilgisi yoktur (→Evliyalar).

Türk-Anadolu aktarımlarına göre ayrıca, farklı boyların veya hanedanlıkların armalarında kuşların da işlevleri vardır. → Oğuzlar bunun için daha çok yırtıcı kuşlardan olan

şahinin farklı türlerini kullanmışlardır. Raşid-ad-Din Fadallah bu kuşun altı türünden bahseder, dört boydan oluşan her grup için bir şahin türü; Abu-'l Gaziye göre de her bir 24 boy için bir şahin türü vardır. Jean-Paul Roux ve Louis Bazin, Abu-'l Gazi'nin listesinde yer alan kuşları adlandırmayı başarmışlardır. Bu kuş amblemlerinin eski bir totem geleneğinin mirası ve bunlar (→eski Türkçede: *ongon*) ile *tamga'nın* Oğuzlar'ı ilgilendirdiği kadar soyut doğal işaretlerin eksiksiz bir araya getirilişi arasında bir bağlantının olup olmadığı sorusu şimdilik kesin bir cevap verilmeden kalacaktır.

→Köroğlu; Lokman; Nuh.

TTV No. 24 V, 136, 195 III, 215 IV, 256 III, 83,84, 87, 89, 97, 102, 103 III, 158 IV, 165, 167 III, 169, 170, 171, 198 III, 220 III; Özdemir 1975, 365 ve sonrası; Roux 1966, 348 ve sonrası, 397-400; Roux 1970, 267 ve sonrası; Boratav 1969(1), "Turcia" I'de 1969, 163 ve sonrası; Boratav 1973(1), 109; Boratav 1973(2), 73-75, 154; Boratav 1955, 147; Aytekin 1958, 4 ve sonrası, 11-13, 30 ve sonrası; Deny 1962, "Revue des Etudes islamiques"de 1962, 143-50; Demircioğlu 1934, 70 ve sonrası; Ögel 1971, 75; Radloff, Denemeler VI, Çeviri, 236-47; Nicolaides ve Carnoy 1889, 227-31, 234-36; Roux ve Boratav 1968, "Divination..."da, II, 323; Frazer 1931, 131; Georgakis ve Pineau 1894, 337 ve sonrası; Önder, M. 1963, 20-22; Ataman 1958, TFA'da No. 108; Alpaslan 1977, TFA'da No. 333; Dirr 1944, 264; Tschudi 1914, 13-18; Sümer 1960, 364 ve sonrası; Sümer 1972, 207 ve Platten I, II, III; Abu-'l Gazi, 31 ve sonrası, 35 ve sonrası; Gölpınarlı ve Boratav 1943, 113; Bazin 1974, 141 ve sonrası; Ahundov 1978, 407, 409, 422 ve sonrası, 454, 456.

Lokman. İslam öncesi Arap aktarımlarına dayanan ve uzun ömürle müjdelenen efsanevi bir kişidir. Yedi →kartalın ömrü kadar yaşamış ve ancak yedinci kartal ölünce ölmüştür.

Kuran'ın 31. Suresi onun adını taşır (Arapça: Luqman), bu surenin 12. ve 13. ayetlerinde Allah'ın Lokman'a "bilgeliği" (Arapça: *al-hikma*) bahşettiği söylenir. Bu nedenle Lokman, Arap-İslam kültüründe *al-hakim* ("bilge") olarak tanımlanır. Arapçadaki *hakim* sözcüğünün Türkçeye *hekim* olarak geçmesi ile oluşan anlam, onun Türk halk aktarımlarında doğaüstü şifa gücüne sahip bir hekim olmasını ve onun'bu yeteneğini konu edinen efsaneleri yaratmıştır.

Amasya'da belirlenen bir efsaneye göre, →bitkiler Lokman'a hangi hastalığa karşı şifa gücüne sahip olduklarının sırrını bildirirler. Onun, →ölüme karşı bile bir ilaç bulduğu düşünülür. Aynı efsanenin bir yorumunda, bulduğu ilaçların formüllerini kaydeder ve bunlardan bir kitap oluşturur. Günün birinde, Amasya yakınlarında yapılan bir köprüden geçerken Cebrail ona yaklaşır ve kitaba vurur, içinde →ölüme çare olan ilacın yazıldığı reçetenin sayfası nehre düşer; bu nehrin →suyuyla bir arpa tarlası sulanır; işte bu nedenle arpanın bereketli tıbbi özellikleri vardır. Efsanenin diğer bir yorumunda, Lokman'ın bir ölünün tekrar diriltilmesi için arka arkaya gerekli olan sıvıları üç şişeye doldurduğu anlatılır. İlaçları kendi üzerinde denemek ister: öğrencilerinden birine kendisini parçalara kestirtir. Öğrencisi ustasının uzuvlarını insan vücuduna benzeyen (→Ay-Ata) büyük bir ahşap tekneye koyar; sonra sırasıyla ilk iki şişedeki ilaçları tüm uzuvların üzerine serper; ancak, uzuvlar birleşmeye ve canlanmaya başlayıp insan biçimine dönüşürken, üçüncü şişe öğrencinin elinden düşer ve içeriği bir arpa tarlasına akar. Lokman böylece ölümden kurtulamaz. Efsane, Lokman'ın mezar yeri olarak Amasya civarını belirtir.

Kuran XXXI, 11. ve 12. Ayet; İA, Lokman maddesi; Ünver HBH'de, V 1936, No. 52, s. 50 ve sonrası.

Mağara. Türklerin efsane dünyasında en tanınmış mağara, Yedi Uyurlara koruma sağlayan mağaradır (Arapça: Ashab al-

Kahf, Türkçe: Ashabı Keyf [="Mağara Sakinleri"], Kuran'ın 18. Suresinin 8. Ayeti). Efsaneye Anadolu'nun birçok yerinde rastlanır: Tarsus'ta, Efes'te, Elbistan'da. Bazı →evliyaların ölümü, "bir mağarada kaybolma" olarak tasvir edilir. 17. yüzyılda (?) yaşamış ünlü ozan Karacaoğlan'm efsanevi biyografisinin bir yorumuna göre, onun sevgilisinin ölümü üzerine bu biçimde kaybolduğu anlatılır; bu mağara Tarsus yakınlarındaki Yedi Uyurlar mağarasıdır.

Kulaktan kulağa aktarıldığına göre, mağaralar aynı zamanda hazinelerin saklandığı yerlerdir ve hazinelere ancak tılsımı bilinirse ulaşılabilinir. Bu tür mağaraların geçtiği en eski efsanelerin biri, *Dede →Korkut Kitabının* Basat hikâyesinde Basat'm Oğuz Depegöz'le savaşmasında geçer. *Dede →Korkut Kitabındaki* öyküde olduğu gibi, diğer birçok sözlü aktarımda da, sürekli hareket eden kılıçlarla girişleri kapalı tutulan mağaralardan söz edilir; hazine avcısı, ancak muhteşem mağara hazinesinden aldıklarını geri verdiğinde dışarı çıkabilir.

→Ay-Ata.

Boratav 1946, 184; Boratav 1973 (2), 64, 85; Rossi 1952, 199-202; Massignon "Revue des Etudes islamiques"de 1955, 59 ve sonrası, 1957, 159 ve sonrası; Mundy 1956, 279-302; Ahundov 1978, 413, 417, 421 ve sonrası.

Mandragora → Bitkiler

Mekir → Cinler

Nehir, Nehirler → Göl; Su Kaynakları

Nuh. Eski Ahit'te ve Kuran'm birçok yerinde Tanrı'nın elçisi ve Tufanın ana figürü olarak yer alan kişidir. Onun adı etrafında etiyolojik ve diğer efsanelerden oluşan ve İncil ile Kuran'ın da zenginleştirdiği büyük bir dönem oluştu.

Türk aktarımlarında Nuh (Arapça: Nüh, Türkçe: Nuh) denizcilerin ve gemi yapımcılarının koruyucusudur. Gemisine bir köpeğin göğüs kemiği model oluşturmuştur. Gemisinin yapımı ve suya indirilişi hakkında farklı efsaneler oluştu. Burada tipik birkaç örnek verilecektir: Gemi bitirildiğinde, Nuh'un halkı içindeki asilerin gemiye dışkılarını bulaştırdıkları anlatılır; Tanrı bunun üzerine onları uyuz yaparak cezalandırır; onlardan biri tesadüfen dışkı yığını üzerine düşer ve uyuzu iyileşir; bunun üzerine geri kalanlar da vücutlarını dışkı ile bulamak için atılırlar ve böylece de gemi temizlenmiş olur. Şeytan'ın eşekle (→hayvanlar) birlikte, hazırladıkları hile ile gemiye binmeye çalışmalarını anlatan öykü, gemi dümeninin bulunması ile ilişkilendirilir (Kayseri yöresindeki sözlü aktarımda): Şeytan, memnuniyetini ifade etmek için, gemiyi kullanmak üzere ayaklarını kullanır ve böylece insanlara kürek çekmeyi öğretir.

Nuh'un gemisine kabul edilen hayvanlar (eşek, yılan, domuz, sıçan, kırlangıç, arı) hakkında birçok etiyolojik anlatım vardır (→böcekler; hayvanlar; kuşlar). Türk halkları tarafından yerleşilen ülkelerin adlandırılmasında Nuh'un gemisi ile ilgili anılar saklı kalmıştır. Kayseri'de rastlanan bir efsanede gemi, Erciyes Dağı'na çarpar ve Nuh da bu dağı lanetler; bu nedenle de bu dağın zirvesinde sürekli fırtınaların koptuğuna inanılır. Efsanenin diğer bir yorumunda, çevredeki insanların Nuh'un gemisin indiği yeri belirtirler; dağa tırmanan insanlar, Nuh'un bir mağarada (→mağara) gemisini bağladığı halkaları gördüklerini iddia ederler; aynı biçimde, orada geminin kalıntıları olduğu söylenen tahta parçaları bulunduğu söylenir. Ağrı Dağı ve Elburs dikkate alınmaksızın, tanınmış aşk romanı *Kerem ile Aslı*'ya dayanan bir Anadolu aktarımında, Nuh'un gemisinin Erzincan'ın batısındaki Gemi-Beli, "Geminin Zirvesi", diye tanınan bir geçitte karaya oturduğu söylenir.

Nuh'un Gemisi, hem ritüel bir yemeğin hem de gönüllü ka-

tılımla İslam'ın 10. ayı Muharrem'de aynı ad altında kutlanan Aşure Bayramıyla (Arapça: 'Asūrā') ilişkilendirilerek açıklanır; Nuh'un Muharrem'in onunda gemisini terk ettiğine ve gemide geri kalan gıda maddeleriyle tufanın sonunun kutlanması için bir yemek hazırlanmasını emrettiğine inanılır.

En azından 15. yüzyıldan buyana, kroniklerde ve diğer yazılı kaynaklarda, Nuh'un gemisinden geriye kaldığı düşünülen ahşap parçalarla tanınmış bazı binaların yapıldığını anlatan öykülere rastlanmıştır: Kudüs'teki Süleyman Tapınağı'nın giriş kapılarında; Aydıncıktaki (Truva) inşaat işlerinde; Aya Sofya'nın giriş kapılarından birinde (bir zamanlar denizcilerin kült merkeziydi). Trapezuntlu bir bildirici, Nuh'un Gemisinin ön kısmındaki kanadın Serendib'te (Seylan) karaya oturduğunu söyler. →İmar Efsaneleri.

Nuh'un bazı şehir ve kalelerin kurucusu olduğunu anlatan efsanelere de rastlanmıştır: örneğin, Evliya Çelebi'ye göre Nahavand; Mehmed Emin adlı bir Türk seyyah tarafından anlatılan efsanedeki Hive Kalesi. Bergama'daki bir efsanede, Nuh'un bu şehirde oturan Memrud'a (→devler) ve ayrıca Midilli (Mytilene) adasının bir kâfirine karşı savaştığı anlatılır.

Bayatlı 1941, 11; Nicolaides 1889, 222 ve sonrası, 250 ve sonrası; Utley 1961, 447-63; Özdemir 1975, 159; Ahundov 1978, 412 ve sonrası, 423.

Oğuzlar. İster yerleşim yerleri, ister epik metinlerdeki kahramanlar veya diğer yazılı kaynakların kroniklerinde yer alan efsanelerde geçen kişiler olsun, büyük sayıda Oğuz adı korunmuştur: örneğin, →Basat, →Bayındır, →Kazan, →Dumrul, Beyrek, →Bügdüz gibi ünlü kişilerin işleri, *Dede →Korkut Kitabının* bölümlerini oluşturur. Oğuzların kültürel zenginlikleri sayılan efsanevi öyküler, atasözleri, kahramanlık şiirleri veya çok çeşitli sihirli inanış ve maceralar, yazılı

kaynaklarda *Oğuzname* ifadesiyle adlandırılır. Osmanlı aydınları sıklıkla bu halkın özelliğini ortaya koyarken *oğuzane* ("Oğuz tarzında") ifadesini kullanırlar çünkü İslam dini, pagan geleneklere dayanan ve bu geleneklerin etkisini yitirmediği bir dönemde kendi yaşam biçimini henüz yerleştirememiştir. *Oğuzname*'nin, *Dede Korkut Kitabı* gibi epik metinlerde, muhtemelen 16. yüzyıldan olan bir atasözleri derlemesinin giriş fragmanında veya Topkapı Sarayı Kütüphanesinin bir el yazması metinde sadece *Şahname*'yi örnek alarak yazılan bir destan olduğunu kabul etmek bizce aptallık olurdu. Sözlü yorumlara bağlı olarak elbette bir zamanlar Oğuz destanının sadece bir tek değil, birden fazla yazılı kaydı vardı. Bunlardan sadece bir tanesi olan *Dede Korkut Kitabı* günümüze ulaşabilmiştir.

Epik isim babası olan Oğuz (eski Türkçede: Oğuz Han) Anadolu ve Azerbaycan aktarımlarında, →devlerin cinsiyetinden olan destansı kişilerle eşit görülmüştür. Akkoyunluların efsanevi soy bilgisinde Oğuzlar, "iri vücutlu, kesilmemiş el ve ayak tırnakları ve kısaltılmamış bıyık ve sakalları olan insanlar" olarak anlatılırlar; Hz. Muhammed camide →Kazan, Dündar ve Bügdüz'den (Dede Korkut destanından kişiler) oluşan bir Oğuz elçi grubunu kabul ettiğinde, onların görünüşünden korkar ve dışarı çıkmak için duvarı zorlar ve duvarda da bir niş oluşur; böylece ilk *mihrabın* da oluştuğuna inanılır. Bu efsanede geçen Emen, epik metinlerdeki Bügdüz Emen'dir; o Anadolu Kürtlerinin aktarımlarında bu halkın atası olarak anılır; 16. yüzyıla tarihlenen bir efsanede iri yapılı bir kişi olarak anlatılır; onu gördüğünde korkuya kapılan Türkistan hükümdarı tarafından Peygambere elçi olarak gönderilir. Çağdaş Mısır'ın Arapça bir aktarımında olduğu gibi, bazı halk inanışlarında Oğuzlar tanımlamasıyla →devlerden oluşan bir grup kastedilir.

Bir Azerbaycan aktarımına göre, Kalaca Kalesi de Oğuzlar adındaki devler tarafından inşa edilir; bugün bile bu yer

"Oğuz Mezarları" olarak bilinir. Kuzeydoğu Anadolu'da Yusufeli civarında Kara Yel Dağı (2790m) üzerinde Oğuz Evliya adıyla tanınan bir hac yeri vardır. Bunun dışında bu bölgede Oğuz-Devi'ne atfedilen şu →mezarlar/türbeler vardır: Ardahan yakınlarındaki Oğuz Dağı'nda (2200m); Kura →nehrinin →kaynağının yakınlarındaki Kısır Dağı'nda (3192 metre); Arpaçay nehrin kaynağının yakınlarındaki Ağ Baba Dağı'nda (3040 metre); Sarıkamış ve Göle arasındaki Allahüekber Dağı'nda.

Ardahan yakınlarındaki Oğuz Dağı'na adını veren Oğuz-Devi ile ilgili şu efsane anlatılır: bu dev, bu dağda geniş otlak ve meralara sahip bir bey tarafmdan işe alınmış bir ot biçicisidir. Her gün 300 araba yükü saman biçip yükler. İş hırsıyla yüklü olduğu bir gün, farkında olmadan, ona öğle yemeğini getiren ve uzamış otların arasında duran kız kardeşini (aynı zamanda karısıydı çünkü o dönemlerde devler kız kardeşleri ile evlenirlerdi) biçerek ikiye ayırır. Felaketi görünce, bileği taşını tırpanının bilenmesi için toprağa sokar, kız kardeşini gömmek için bir çukur kazar ama ölmek için kendisi çukura girer. Dağın zirvesindeki →kaya, devin bileği taşı olarak kabul edilir. Taşra halkı için bugün bu yer bir hac mekânıdır ve Oğuz Evliya ("Kutsal Oğuz") diye anılır.

Bir Anadolu masalı, Oğuzlar adını değişmiş bir biçimde korur; burada Oğuzların Uyuz Padişah adında bir padişahı söz konusudur ve *Dede Korkut Kitabının* kahramanlık efsanelerinde de görülen "Oğuz uykusu"dan (son haliyle *uyuz uykusu*) bahsedilir. Bu uyku, yedi gün sürer ve "küçük ölüm" olarak adlandırılır ve düşmanları tarafmdan kahramanın tutuklanmasına neden olur. Oğuz adı aynı biçimde →Beyrek'in öyküsünün sözlü yorumunda bugüne kadar Anadolu halk aktarımlarında korunmuştur; burada kahraman, Oğuzların Padişah oğlu olarak adlandırılır. Şehirlerdeki masal anlatıcısı *Meddah*'ın anlatım biçiminden etkile-

nen bir yazılı yorum, Oğuz kahramanının macerasını Macarlara karşı seferlerin yapıldığı döneme yerleştirir; bu metinde de Beyrek, Oğuz Padişahının oğludur; Macar kralı tarafından hapsedilir.

→Çoban; Depegöz.

Boratav 1939, 83-113; Boratav 1954, İA'da Korkut maddesi; Boratav 1958; Boratav 1973(1), 43-53; Boratav 1969(2), 117-25, 376; Çelik 1941, "Ülkü"de, Eski Seri XVI (1941), 509-13; Kırzıoğlu 1952, 50 ve sonrası; Sümer 1960; Sümer 1972; Gökyay 1973, CXXIX-CXXIX, DXXXV, DLXXVII-DLXXX; Yacoub Artin 1895, 17; Tcheraz 1912, 124 ve sonrası; Atsız 1961, 24-27; Ahundov 1978, 410 ve sonrası.

Ogre → Devler

Orman →Ağaç

Ölüm, Ölüm Meleği → Azrail; Dumrul; Kozmogoni

Peri → Cinler

Pir → Evliya

Salur (-Kazan) → Kazan; Oğuzlar

Samanyolu → Kozmogoni

Sarı Boğa → Hayvanlar

Sarı-Kız. Edremit ve Truva antik kenti yakınlarında bulunan Kaz Dağı ile ilgili efsanenin kahramanı; bu dağ, Anadolu mitolojisindeki İda Dağı'dır. Efsane, sıra dağların muhteşem bir zirvesine adını veren ve aynı yerde de mezarı bulunan Sarı Kız'ın bir kaz çobanı olduğunu anlatır; mezarının ya-

kınlarında "Sarı Kızın Kaz Ahırı" denen bir yer de vardır.

İki yoruma dayanan Sarı Kız öyküsünün çok farklı anlatımları vardır. Birinci yoruma göre, güzelliğini kıskanan ve ona talip olan tüm erkekleri geri çevirdiği için hakkında yasak ilişki dedikodusu yaratan köylüler tarafından iftiraya uğrar. Kaderiyle baş başa bırakmak üzere babası onu dağa götürmek zorunda kalır. Daha sonra kızının mucizevi işlerine tanık olur ve onun yanında kalır. İkisi de burada ölür ve buraya gömülürler. İkinci yorumda ise Sarı Kız, Hz. Fatma'nın kızı, böylece de Hz. Muhammed'in bir torunudur. Mucizevi bir biçimde dünyaya gelir. Hz. Fatma'nın eşi →Hz. Ali'nin emri üzerine, öğrencisi ve sadık yol arkadaşı Selmân (Arapça ve Farsçada: Salmân, Türkçede: Selmân) çocuğu Kaf-Dağı'na (→Dağ) götürür. Sarı Kız burada büyür; yaşlanan Selmân ona âşık olur. Hz. Ali, Selmân'a acıdığı için ona gençliğini hediye eder. Bu kez Selmân, Sarı Kız'ı ona bir saray yaptığı "Kaz Dağlarına" götürür. Onunla evlenir. Ancak, Sarı Kız uzakta olan akrabalarının özlemi ile yanar tükenir. Hz. Fatma'nın kızını ziyaret etmesine Selmân'ın ricası üzerine izin verilir. Sarı Kız, Selmân'la evlendikten 21 gün ve annesini tekrar gördükten sonra ölür. Sarı Kız'a özel bir kült adayan Şii halkından olan Tahtacılar, onun mezarına hac ederler ve 13 Ağustos ile 11 Eylül tarihleri arasında orada kutlamalar yaparlar; bu kutlamalar, Hz. Fatma'nın Sarı Kızla son buluşmasını ve Sarı Kızın ölümünü anmadır.

Sarı Kız efsanesi, birçok farklı kökenden gelen ögelerin karışımından oluşan bir sonuç olmalıdır. Mezarın antik İda Dağı'nın zirvesinde bulunması gerçeği, Anadolu'nun eski ve İslam öncesi mitolojisinin izleriyle ilişkilendirilmesini akla getiriyor. İftiraya uğramış ve dışlanmış genç kız motifi, masal türüne ait bir özelliktir. Sarı Kızın "Hz. Fatma'nın bir kızı" ile eşleştirilerek aynı efsanevi özgeçmişe sahip olmaları, hiç şüphesiz ortaya çıkışı bir bilmece olarak kalsa da,

heterodoks Tahtacıların çevrelerinde oluşturulmuştur.

Kutsal dağlara adını veren "kazlar" yüksek olasılıkla bir Orta Asya-Türk öğesidir. Anadolu Tahtacıları, sembol olarak kıyafetlerine kaz ayakları örerler. Abu-'l-Gazi Bahadur'a dayandırılan bir Oğuz-Türk aktarımında, Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önce efsanevi bir hükümdarı olan Ögircik (?) Han'ın, sülalenin en yaşlısına sembolik olarak bir çift "Kazayağı"nı sunduğu anlatılır. Diğer taraftan, sıklıkla kuğu ile karıştırılan kaz, tüm Altay dünyasında destansı bir hayvan olarak bilinir.

Balcıoğlu 1937, 76-87; Araz 1958, 164-67; Tanyu 1967, 175-77; Tanyu 1968, 107-11; Abu-'l-Gazi, Metin 68, Çeviri 73; Roux 1966, 348-55; Roux 1970, 124-35.

Sığır → Hayvanlar

Son Yargı → Eskatoloji

Su kaynakları. Deniz ve göllere akan veya insan ve hayvanların susuzluklarını giderdikleri birçok su kaynağı, genellikle aynı adla anıldıkları bir →evliyanın kültüyle bağlantılıdır. Aynı durum, termal kaynaklar ve mağaralarda biriken sular için de geçerlidir. Termal kaynakları ayrıca şifa verme özelliğine sahip oldukları için, kutsal karakterleri daha da yükseltilmektedir.

Ayrıntılı bir yoruma girmeden, Anadolu aktarımlarında su kaynakları ile ilgili efsane ve inanışların her türüne burada birkaç örnek vermekle yetinilecektir.

Fırat'ın Erzurum civarındaki kaynağının adı Dumlu'dur. Efsaneye göre bu kaynak adını, bölgenin kâfirlere ait olduğu dönemde buraya yerleşmek üzere Horasan'dan gelen bir evliyadan alır; evliya Dumlu su kaynağının "dünyevi" değil, "ilahi" olduğunu o fark eder. Kaynağın cennetten

geldiğine inanılır ve özel bir kültün konusudur. Efsaneye Evliya Çelebi'nin seyahat notlarında da rastlanır. Birçok gölün mucizevi bir biçimde bir tek kaynaktan oluşumu Bin-Göl "Bin Göller" efsanesinde açıklanır (→Hayat Suyu).

Su kaynaklarının çıktığı mağara ve kayalar da aynı biçimde kült yeri olarak saygı görür, Biga yakınlarındaki "evliler" →kayası gibi. Aynı durum, bir evliyanın türbesinin de adı olan ve mağara duvarlarından damlayan su damlalarının ses taklidinden başka bir anlamı olmayan Şıp-Şıp Dede mağarasında da söz konusudur. Şifa ve şükür karakteri taşıyan mezar/türbeler grubunda, Pontus dağ silsilesine bağlı Zigana Dağları'nda bulunan Sümela Kaya Manastırı da sayılır.

Diğer bir tür efsanelerde, bir evliyanın mucizesi ile çorak topraktan nasıl su çıkartılarak bir su kaynağının oluştuğu anlatılır. Bu efsanelerde de, evliya mezarının bulunduğu yer ve su kaynağı aynı adı taşır. Bu türden öykülerin birçoğunda, su kaynağının, su kıtlığı çeken evliyanın duası üzerine mucizevi olarak oluştuğu anlatılır. Böyle bir durum Erzurum yöresindeki Çoban Dede efsanesinde söz konusudur: evliya, sürüsü susuzluk çeken bir →çobandır; canını feda ederek →hayvanlarının susuzluğunu bir mucize ile gidermesi için Tanrı'ya dua eder. Bir diğer dağ evliyası, Munzur Baba da benzer bir efsanenin kahramanıdır. Diğer kaynak ve çeşmelere dayanarak, bu tür su kaynaklarının bir kıtlık söz konusu olmadan da bir evliyanın doğaüstü gücünün kanıtı olarak oluştuğu kabul edilmektedir.

İçme suyu kaynakları hakkında anlatılan öykülerde kaba komik durumlar söz konusudur. Geri zekâlılar ve belirli yerlerin delileri hakkındaki anekdotlarda, bu kişilerin hastalıklı ruh hallerini su içtikleri "delilik çeşmesinden" aldıkları anlatılır.

Termal kaynakların oluşumu da mucizevi olaylarla açıklanır. Haymana kaplıcalarının (Ankara bölgesinde) şifa verici özelliği bir efsanede şöyle anlatılır: çöle terk edilen bir kız

çocuğu çaresizliği üzerine topuklarını yere vurarak mucizevi bir biçimde fışkıran su sayesinde yaralarının iyileşmesini sağlar. Bu efsane, muhtemelen çok yaygın olan "terk edilen ve zorda kalan çocuk" konusunun Mekke'deki Zemzem suyunun kutsal kaynağının doğmasıyla sonuçlanmasından alınan bir karışımdır; Haymana efsanesindeki kahramanın "Cimcime" olan adı muhtemelen Zemzem'den türetilmedir. Cimcime ("kafatası") ve onun az veya çok sayıda efsanevi kişiyle karşılaşması ve konuşması (Hz. İsa, Âşık Kerem vb.), Farid-al-Din 'Attar'dan (12. yüzyıl) bu yana Doğu Edebiyatında işlenen bir konudur. Bursa'da rastlanan benzer bir efsanede su kaynağının sarışın bir kızın süt ineğine (Amme) barınak olan bir mağaradan çıktığı anlatılır. Bir gün inek artık görünmez olur ve mağaranın çıkardığı sıcak sular kızı yutar ve böylece Kaynarcadaki termal kaynakları oluşur. Aynı şehirde ve başka yerlerdeki diğer termal kaynaklarının da, ziyaretçilerin belli ritüellerine ve saygınlıklarına uydukları "bekçileri" veya "ustaları" vardır.

Su kaynakları ile ilgili anlatılan öykülerin oluşturduğu son bir grup efsanede de, Ferhad ve Şirin örneğinde olduğu gibi, kahraman zorlu bir görevle kayalık dağlara bir kanal açarak su kaynağından suyu sevgilisinin bulunduğu şehre götürmek zorundadır. Ferhad'ın efsanesinin Anadolu'ya konumlandırılmasının yanı sıra, diğer bazı yorumlarda, örneğin Bahrat ve Atik adı altında olayın cereyan ettiği yer olarak İskenderun civarı belirtilir.

→Köroğlu.

Roux 1970, 146, 160 ve sonrası; Önder, M. 1963, 80 ve sonrası; Önder 1962, TFA'da No.156; Tschudi 1914, Metin 9, 29-31, 37; Eyüboğlu 1961, "Tıpta Yenilikler"de No. 6, 1961, 75-80; Araz 1958, 233; Güney 1956, 38 ve sonrası; Yenisey 1955, 171-74; Eckmann 1964, PhTF II'de, 292 ve sonrası; Boratav 1969, 350-52, 392; Boratav 1973(2), 45-47, 60-62; Ahundov 1978, 421, 458.

Şahin/Doğan → Dumrul; Kuşlar

Şans Kuşu → Kuşlar

Şeytan → Cinler

Tavşan →Cinler; Hayvanlar

Tavus Kuşu → Kuşlar

Termal Kaynaklar → Su Kaynakları

Toprak. Kastamonu'daki (Kuzeybatı Anadolu) bir inanışa göre, toprak temiz bir maddedir çünkü pisliklerinden temizlenmek için her gece yedi kez çalkalanır. Bu düşünce, Müslümanlıktaki su olmayan ortamlarda abdest yerine geçen toprak veya kumla abdest almayı sağlayan *teyemmüm* ilkesine uygun düşmektedir.

Toprak, aynı zamanda olumsuz bir öğedir; gökteki "üsttekilere" karşın "alttakilere" aittir. Çürüme, toprağa dönmek ve toprakla bir olmaktır. Toprağa ayakla vurulur; bu durumda hakaret, aşağılama ve kölelik anlamında kullanılır. Kadınların jestlerinde ölüm ve yası anlatır, ölünün arkasından yaktıkları ağıtta sanki vücutlarına toprak serper gibi hareketler yaparlar; aynı durum, *"toprak başına"* "Dünya başına yıkılsın!" anlamındaki ifadeyle dile getirilir. Demir, "yerküre" anlamında ve insanın yaratıldığı hammadde olarak →Ay-Ata, Azrail ve Kozmogoni'de geçer.

Boratav 1973 (2); Roux 1982.

Tufan → Nuh

Venüs (Gezegen) → Kozmogoni

Yaban Domuzu → Hayvanlar

Yecüç ve Mecüç → Eskatoloji

Yedi Uyurlar → Mağara

Yılan → Ejder; Cinler; Hayvanlar

Yıldızlar → Kozmogoni; Deniz/Göl

Yunus → Balık

Zümrüd-i Anka → Kuşlar

RESİMLER

İran ve Ermenistan sınırında 5137 metre yüksekliğinde Ağrı Dağı. Birçok efsane, onun eteklerinde Nuh'un Gemisi'nin karaya oturduğunu anlatır.

Ege'de Milas yakınlarındaki Euromos'ta (Ayaklı) bulunan Roma caddesi.

Eskişehir yakınlarında, Doğanlı Kale denen kaya. Zaman zaman, Anadolu'da insan eliyle yapılmış böylesi kayaların, destanların oluşmasına katkısı olmuştur.

Eski Kâhta yakınlarında (Malatya'nın 60 km güneydoğusunda bulunan Nymphaios civarındaki Arsameia) bir taş kabartmada kral I.Antiochos ve Herakles. Geç Helenistik karışımına (senkretizm) bir örnek.

Güneydoğu Anadolu'da Kommagene bölgesindeki bir tümülüs üzerindeki Karakuş.

Frig kaya mezarı, Türkçede Alkanlı Mabet (Aslan Tapınağı) olarak bilinir.

915-921 yılarına tarihlenen Aktamar Kilisesi'nden bir friz: Asyalı bir step süvarisi yayıyla yaban kedisine ok atmaktadır.

Beyşehir Gölü civarındaki yıkılan Kubadabad şehrinden iki Selçuklu çinisi (13. yüzyılın birinci yarısı). Çinilerde taç giymiş insanı andıran kanatlanmış bir fabl yaratığı ile Türkmen yüzlü bir kadın tasvir edilmektedir.

Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin 1270 yılına tarihlenen iki kabartmasında Orta Asya Türklerinin kozmogonik bir destanını sahnelemektedir: iki yer altı dünyası ejderi tarafından taşınan hilal biçimindeki bir ka[illegible]an hayat ağacı, mutluluk ve yaşama sevinciyle dallarında meyveler vermektedir. Dallarda tüneyen kuşlar henüz doğmamış insanların ruhlarını temsil etmektedir. Ağacın tepesinde iki başlı kartal, "Gök Tanrının Elçisi", oturmaktadır.

Erzurum Yakutiye Medresesi'nde hayat ağacı motifinin daha sonraki dönemlerden bir örneği (1310). Meyveler azalmış, kuşlar kaybolmuş, kartal tek başlı olmuş, ağaç hilal biçimindeki kaptan değil de bir tabaktan (Kozmos?) çıkmaktadır. Ejderlerin yerini, İslam'da kapı bekçileri olarak kullanılmayan ve daha çok suyla ilişkilendirilen aslanlar alınıştır.

Diyarbakır Ulu Cami'nin ana girişindeki friz (12. yüzyılın birinci yarısı).

Diyarbakır şehir surlarının 74 kulesinden birinde yer alan çift aslanlı ve çift kartallı Arapça kitabe (13. yüzyıl).

Van Gölü yakınlarında Gevaş'taki Halime Hatun Kümbeti (1358).

TÜRK MİTOLOJİSİ

Oğuzların - Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi

Türk Mitolojisi Türklerin İslam öncesi ve Türkiye dışındaki ülkelerde Türkçe konuşan halkların mitolojileri hakkında açıklayıcı bilgiler içermektedir. Bin yıl önce tek tanrılı bir din olan İslam'a katılan ve bu nedenle de pagan dönemindeki gelenekleriyle resmi olarak bağını koparan bir halkın mitolojisinden konuşmak oldukça zordur.

Türk-Anadolu mitolojisinde de çok farklı kökenlere dayanan kapsamlı bileşenlerin karışımı söz konusudur: Altay mirası, Anadolu uygarlıklarının pagan döneme dayanan temelleri, Ortodoks ve Heterodoks İslami geleneğin ve Hıristiyanlığın dikkate değer katkısı ile nihayet evrensel konular içeren ve her yerde rahatlıkla rastlanan masal, destan ve efsanelerin güç belirlenebilecek etkisi.

Türk Mitolojisi ister yaşayan, isterse eski zamanlardan beri yazılı kaynaklarda saklı kalan gelenekler olsun, geniş anlamda, Türkiye'deki Türklerin geleneklerine dayanan ve mitolojiyle yakın veya uzak ilgisi olan konuların kaydını tutmaktadır. Sunumumuz bir taraftan tarihsel olarak Oğuzların geçmişine, diğer taraftan da İslami mirasa dayanmaktadır. Eş zamanlı bakış açısıyla, etnik olarak Türk-Altay mirası olmayan ögeleri de konu dışında bırakmak istemedik. Bu anlamda bakış açımız, bugünkü Türkiye'nin farklı kökenli kültürel gerçeklerini kapsamayı amaçlamıştır.

ISBN 978-9944-795-41-8

9 789944 795418

BilgeSu